

ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΜΠΕΙΡΙΚΩΝ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΕΩΝ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Πάνος Τσακλόγλου, Λέκτορας Πανεπιστημίου Bristol

1. Εισαγωγή

Η επιστημονική διερεύνηση του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα είναι σχετικά πρόσφατη. Οι πρώτες συστηματικές μελέτες του φαινομένου εμφανίζονται στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Είναι πιθανό ότι η έλλειψη ανάλογων μελετών πριν από αυτή την περίοδο οφείλεται σε δύο λόγους. Ο πρώτος είναι η έλλειψη κατάλληλων στατιστικών στοιχείων. Ο δεύτερος, και μάλλον σημαντικότερος, είναι ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις η φτώχεια θρέθηκε στο κέντρο του ενδιαφέροντος του δημόσιου διαλόγου. Αν κανείς ανατρέξει σε πρωθυπουργικές προγραμματικές δηλώσεις ή σε σχέδια πενταετών προγραμμάτων οικονομικής ανάπτυξης της μεταπολιτευτικής περιόδου, θα διαπιστώσει ότι ο όρος "φτώχεια" χρησιμοποιείται ελάχιστες φορές και συχνά υπάρχει κάποια σύγχυση ανάμεσα στους όρους "ανισότητα" και "φτώχεια".

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην κριτική παρουσίαση των κυριότερων συμπερασμάτων των υπαρχουσών μελετών που σχετίζονται με το φαινόμενο της φτώχειας στην Ελλάδα και στην κατασκευή τυπικών "πορτραίτων φτωχών" (poverty profiles) στην Ελλάδα.

2. Επισκόπηση Εμπειρικών Μελετών

Η πρώτη μελέτη του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα είναι αυτή του Beckerman (1979) που εκπονήθηκε στα πλαίσια του World Employment Programme του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ILO) και ακολούθησε μία ανάλογη μελέτη του ίδιου συγγραφέα για την Ιταλία. Ο Beckerman χρησιμοποιεί τα ομαδοποιημένα στοιχεία καταναλωτικών δαπανών της Έρευνας Οικογενειακών Προϊούλογισμών (ΕΟΠ) του 1974. Ο ορισμός της καταναλωτικής δαπάνης που χρησιμοποιεί περιλαμβάνει, εκτός από τις δαπάνες για την αγορά αγαθών και υπηρεσιών, την κατανάλωση ίδιας παραγωγής, εισοδημάτων σε είδος και τεκμαρτά ενοίκια αποτιμημένα σε τιμές αγοράς. Στη μελέτη αυτή χρησιμοποιείται μία μάλλον περίπλοκη διαδικασία για τον ταυτόχρονο προσδιορισμό της γραμμής φτώχειας και των κλιμάκων ισοδυναμίας. Κατ' αρχάς επιχειρείται η κατασκευή οικογενειακών κλιμάκων ισοδυναμίας χρησιμοποιώντας τη μέθοδο του Engel¹. Επειδή όμως οι οικονομετρικές εκτιμήσεις των κλιμάκων ισοδυναμίας κρίνονται μη ικανοποιητικές, χρησιμοποιούνται οι αντίστοιχες κλίμακες

1. Βλ. Tsakloglou (1988a).

2. Η μέθοδος αυτή βασίζεται στην υπόθεση ότι δύο νοικοκυριά με διαφορετική σύνθεση βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο ευημερίας όταν διαθέτουν το ίδιο ποσοστό της συνολικής δαπάνης (ή εισοδήματος) τους για την αγορά τροφίμων. Βλ. Deaton και Muellbauer (1980) και Tsakloglou (1991).

της Ιταλικής μελέτης φτώχειας του World Employment Programme³. Κατόπιν ορίζεται ως γραμμή φτώχειας για ένα νοικοκυριό δύο ατόμων η μέση κατά κεφαλή καταναλωτική δαπάνη, όπως αυτή προκύπτει από τους Εθνικούς Λογαριασμούς (όχι την ΕΟΠ) και οι γραμμές φτώχειας για νοικοκυριά με διαφορετικό αριθμό μελών προσδιορίζονται σε 0.625, 1.000, 1.203, 1.404, 1.611, 1.886 για νοικοκυριά με 1, 2, 3, 4, 5 και 6 ή περισσότερα άτομα αντίστοιχα. Αν οι κλίμακες αυτές αναχθούν σε κλίμακες με βάση το μονομελές νοικοκυριό, οι αντίστοιχες τιμές είναι 1.000, 1.600, 1.924, 2.246, 2.587 και 3.018. Αυτές οι κλίμακες ισοδυναμίας υπονοούν ότι υπάρχουν μεγάλες οικονομίες κλίμακας στην κατανάλωση καθώς το οριακό κόστος κάθε επιπλέον μέλους του νοικοκυριού μετά το πρώτο είναι 0.600, 0.324, 0.322, 0.322 και 0.338.

Σύμφωνα με τον Beckerman, το 1974 το 28.2% του συνόλου των νοικοκυριών ή το 25.7% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας ζούσε σε συνθήκες φτώχειας. Αυτό σημαίνει ότι τα ποσοστά φτώχειας των ολιγομελών νοικοκυριών ήταν υψηλότερα από αυτά των πολυμελών νοικοκυριών. Για παράδειγμα, το 39.6% των μονομελών και το 35.2% των διμελών νοικοκυριών ζούσε σε συνθήκες φτώχειας, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τα νοικοκυριά με 3, 4 και 5 μέλη ήταν 20.8%, 21.2% και 27.7%. Υψηλό ήταν και το ποσοστό φτώχειας των νοικοκυριών με 6 ή περισσότερα μέλη (34.3%). Επίσης, το αναλογικό χάσμα φτώχειας - δηλαδή η διαφορά της μέσης κατανάλωσης ή εισοδήματος από τη γραμμή φτώχειας σαν ποσοστό επί της γραμμής φτώχειας - των μονομελών νοικοκυριών (0.42) ήταν αρκετά υψηλότερο από τα αναλογικά χάσματα φτώχειας των νοικοκυριών με περισσότερα μέλη (0.28-0.33). Ακόμα ο Beckerman επιχειρεί μέτρηση και διάσπαση του συνολικού ποσοστού φτώχειας στη βάση της περιοχής του τόπου διαμονής των νοικοκυριών. Τα αποτελέσματά του δείχνουν ότι η φτώχεια ήταν πολύ οξύτερη στις αγροτικές παρά στις αστικές περιοχές. Για παράδειγμα, το ποσοστό φτώχειας των νοικοκυριών των αγροτικών περιοχών ήταν 45.9%, ενώ των νοικοκυριών της Περιφέρειας Πρωτεύουσας μόνο 11.7%. Αντίστοιχα μεγάλη ήταν και η συμβολή των αγροτικών περιοχών στη διαμόρφωση του εθνικού ποσοστού φτώχειας (48.4%). Τέλος, ο Beckerman υπολογίζει το αναλογικό χάσμα εισοδήματος της Ελλάδας το 1974 σε 4.4%⁴ και επιχειρεί μία σειρά συγκρίσεων με άλλες χώρες (Ιταλία, Αυστραλία, Βέλγιο, Μεγ. Βρετανία και Νορβηγία). Οι εκτιμήσεις του ποσοστού φτώχειας και του αναλογικού χάσματος εισοδήματος των χωρών αυτών υπολογίσθηκαν χρησιμοποιώντας την ίδια μέθοδο με αυτή που χρησιμοποιήθηκε από τον Beckerman στην περίπτωση της Ελλάδας. Το συμπέρασμα του Beckerman είναι ότι τόσο το ποσοστό φτώχειας της Ελλάδας (25.7%) όσο και το αναλογικό χάσμα εισοδήματός της (4.4%) είναι σημαντικά υψηλότερα από αυτά των υπόλοιπων χωρών (6.1%-19.2% και 0.7%-3.6%, αντίστοιχα). Πρέπει να σημειωθεί ότι, λόγω της συγκεκριμένης μεθόδου που ακολουθήθηκε, οι διαφορές αυτές απορρέουν κυρίως από το υψηλότερο επίπεδο της ανισότητας στην Ελλάδα. Αν ληφθεί υπόψη ότι η κατά κεφαλή κατανάλωση της Ελλάδας υστερούσε σημαντικά σε σχέση με τις παραπάνω χώρες, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι - σε απόλυτους όρους - οι Έλληνες φτωχοί ήταν πολύ φτωχότεροι από τους φτωχούς αυτών των χωρών.

Οι μελέτες που χρησιμοποιούν τα στοιχεία της ΕΟΠ του 1974 (ή της ΕΟΠ του 1981/82) αναφέρουν ότι η σχέση μεταξύ του μεγέθους του νοικοκυριού και του ποσοστού φτώχειας έχει σχήμα U, δηλαδή, τα ποσοστά φτώχειας των πολύ μικρών και των πολύ μεγάλων

3 Οι εκτιμήσεις αυτές προέκυψαν χρησιμοποιώντας τη μέθοδο Engel στα στοιχεία καταναλωτικών δαπανών της Ιταλικής ΕΟΠ του 1975 δλ Beckerman (1978).

4 Για την ακρίβεια, αυτό είναι το αναλογικό χάσμα καταναλωτικής δαπάνης, δηλαδή το ποσοστό της συνολικής καταναλωτικής δαπάνης όλων των νοικοκυριών που απαιτείται για να φθάσει η κατανάλωση όλων των φτωχών νοικοκυριών το επίπεδο της γραμμής φτώχειας.

νοικοκυριών είναι υψηλότερα από αυτά των νοικοκυριών με 3 ή 4 μέλη. Όμως, αντίθετα με τον Beckerman (1979), οι περισσότερες από τις υπόλοιπες μελέτες υποστηρίζουν ότι το ποσοστό φτώχειας είναι πολύ υψηλότερο στα πολύ μεγάλα (5, 6 ή περισσότερα μέλη) παρά στα πολύ μικρά νοικοκυριά (1 ή 2 μέλη). Το ότι η ανάλυση του Beckerman οδηγεί στα αντίθετα συμπεράσματα οφείλεται στο μέγεθος των κλιμάκων ισοδυναμίας που χρησιμοποιεί. Οι κλίμακες ισοδυναμίας του Beckerman είναι σημαντικά χαμηλότερες από αυτές των άλλων μελετών. Επομένως, διαιρώντας τη συνολική καταναλωτική δαπάνη του νοικοκυριού με τον αριθμό των ισοδύναμων ενηλίκων του χρησιμοποιώντας τις κλίμακες του Beckerman βρίσκουμε μία ισοδύναμη κατά κεφαλή καταναλωτική δαπάνη για τα πολυμελή νοικοκυριά αρκετά υψηλότερη από αυτή που βρίσκουμε χρησιμοποιώντας τις κλίμακες ισοδυναμίας των υπόλοιπων μελετών. Άρα τα ποσοστά φτώχειας και οι συνεισφορές στη συνολική φτώχεια των πολυμελών νοικοκυριών είναι χαμηλότερα στη μελέτη του Beckerman παρά στις υπόλοιπες μελέτες. Επίσης, η συμβολή των αγροτικών νοικοκυριών στη διαμόρφωση του συνολικού επιπέδου φτώχειας που αναφέρει ο Beckerman είναι χαμηλότερη από αυτή που αναφέρουν οι υπόλοιπες μελέτες που χρησιμοποιούν τα στοιχεία της ΕΟΠ του 1974. Και αυτό το γεγονός οφείλεται στη διαφορά των κλιμάκων ισοδυναμίας, εφόσον το μέσο μέγεθος των αγροτικών νοικοκυριών της ΕΟΠ του 1974 ήταν υψηλότερο από αυτό των μη αγροτικών νοικοκυριών [3.55 έναντι 3.34, βλ. ΕΣΥΕ (1977, σελ. 1)].

Η δεύτερη, χρονολογικά, μελέτη του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα είναι αυτή του Μπαμπανάση (1981)⁵. Η μελέτη αυτή μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο σαν μία επισκόπηση των συνθηκών διαβίωσης της εργατικής τάξης των αστικών κέντρων κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα παρά σαν μία διερεύνηση του φαινομένου της φτώχειας σε ολόκληρο τον πληθυσμό της χώρας. Ο Μπαμπανάσης προσδιορίζει τη φτώχεια σε όρους εισοδήματος, υγείας, εκπαίδευσης, στέγασης, κ.λ.π. και χρησιμοποιεί στατιστικό υλικό από διάφορες πηγές. Οι βασικές μεταβλητές που χρησιμοποιεί στην ανάλυσή του είναι το μέσο και το ελάχιστο ημερομίσθιο και υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα η απόλυτη φτώχεια μειώθηκε αλλά η σχετική φτώχεια αυξήθηκε. Επίσης, υποστηρίζει ότι κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1970 γύρω στο 20% του Ελληνικού πληθυσμού ζούσε σε συνθήκες φτώχειας ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις χώρες της ΕΟΚ ήταν γύρω στο 10%. Σύμφωνα με τον Μπαμπανάση, οι σημαντικότερες ομάδες φτωχών στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ήταν οι άνεργοι, οι άστεγοι, οι ανειδίκευτοι εργάτες και οι αγράμματοι. Είναι γεγονός ότι και άλλες μελέτες δείχνουν ότι οι άνεργοι και οι αγράμματοι συγκαταλέγονται στις ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας στην Ελλάδα, ενώ και λογικό είναι και η εμπειρία διαφόρων άλλων χωρών δείχνει ότι το ποσοστό των φτωχών μεταξύ των αστέγων και των ανειδίκευτων εργατών είναι υψηλότερο από το εθνικό ποσοστό φτώχειας. Όμως, οι Εθνικοί Λογαριασμοί δείχνουν ότι το μέσο εισόδημα των αγροτών και των συνταξιούχων είναι σημαντικά κατώτερο του μέσου εισοδήματος των εργαζομένων στον αστικό τομέα της οικονομίας. Επομένως, το γεγονός ότι αυτές οι πληθυσμιακές ομάδες δεν συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση του Μπαμπανάση

5. Βλ. επίσης Μπαμπανάσης (1983).

πιθανότητα συνεπάγεται ότι τα αποτελέσματα της μελέτης του δίνουν μία αποσπασματική μόνο εικόνα της φτώχειας στην Ελλάδα⁶

Όπως η μελέτη του Beckerman, έτσι και αυτή του Καραντίνου [Carantinos (1981)] χρησιμοποιεί τα ομαδοποιημένα στοιχεία καταναλωτικών δαπανών της ΕΟΠ του 1974 και μονάδα ανάλυσης της είναι το νοικοκυριό⁷. Όμως, αντίθετα με τον Beckerman (1979), ο ορισμός της καταναλωτικής δαπάνης που χρησιμοποιείται στο Carantinos (1981) περιλαμβάνει μόνο τις δαπάνες αγορών, δηλαδή η κατανάλωση ίδιας παραγωγής και εισοδήματος σε είδος όπως και τα τεκμαρτά ενοίκια για ιδιοκατοίκηση δεν συμπεριλαμβάνονται στον ορισμό της καταναλωτικής δαπάνης. Η γραμμή φτώχειας ορίζεται ίση με το κόστος της ελάχιστης αναγκαίας διαίτας, το οποίο εκτιμάται ότι είναι ίσο με 5000 δραχμές το μήνα ανά νοικοκυριό ή 1645 δραχμές κατά κεφαλή σε μέσες τιμές του 1974⁸. Το δεύτερο από αυτά τα ποσά αντιστοιχεί στο 58% της μέσης κατά κεφαλή καταναλωτικής δαπάνης για αγορές της ΕΟΠ του 1974. Χρησιμοποιώντας αυτή τη γραμμή φτώχειας, ο Καραντίνος εκτιμά ότι το 1974 το 30.85% των νοικοκυριών ή το 24.68% του συνολικού πληθυσμού είχε κατανάλωση μικρότερη του επιπέδου της γραμμής φτώχειας.

Κατόπιν ο Καραντίνος επιχειρεί τη μέτρηση του ποσοστού φτώχειας μιας σειράς πληθυσμιακών ομάδων όταν το δείγμα της ΕΟΠ υποδιαιρείται στη βάση: (α) του τόπου διαμονής του νοικοκυριού, (β) του επαγγέλματος του αρχηγού του νοικοκυριού, (γ) του τύπου απασχόλησης του αρχηγού του νοικοκυριού, (δ) του αριθμού των οικονομικά ενεργών μελών του νοικοκυριού, και (ε) της ηλικίας του αρχηγού του νοικοκυριού. Επίσης εκτιμάται και η συμβολή των αντίστοιχων ομάδων στη διαμόρφωση του εθνικού ποσοστού φτώχειας. Τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης δείχνουν ότι οι ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας (ποσοστό φτώχειας άνω του 45%) είναι τα νοικοκυριά που: (α) έχουν αρχηγό ηλικίας άνω των 65 ετών (και ιδιαίτερα άνω των 75 ετών), (β) έχουν αρχηγό εκτός εργασίας (συνταξιούχο ή άνεργο), (γ) μένουν σε χωριά με λιγότερους από 2000 κατοίκους (και ιδιαίτερα με λιγότερους από 1000 κατοίκους), (δ) δεν έχουν κανένα οικονομικά ενεργό μέλος, και (ε) έχουν αρχηγό γεωργό ή κτηνοτρόφο. Αυτές οι ομάδες έχουν επίσης μεγάλη συμβολή στη διαμόρφωση του εθνικού ποσοστού φτώχειας. Άλλες ομάδες με μεγάλη συμβολή στο εθνικό ποσοστό φτώχειας είναι τα νοικοκυριά με ένα ενεργό μέλος και τα νοικοκυριά με αυτοαπασχολούμενο αρχηγό. Όμως, οι ποσοστιαίες συνεισφορές αυτών των ομάδων δε διαφέρουν σημαντικά από τις πληθυσμιακές τους μερίδες.

Στο τελευταίο τμήμα της ανάλυσης του ο Καραντίνος επιχειρεί τη μέτρηση και διάσπαση του συνολικού επιπέδου φτώχειας στην Ελλάδα χρησιμοποιώντας το αναλογικό χάσμα εισοδήματος και εκτιμά την τιμή του δείκτη φτώχειας του Sen (1976) τόσο για το συνολικό πληθυσμό (0.1661) όσο και για την Περιφέρεια Πρωτευούσης, τα λοιπά αστικά

6. Μία άλλη μελέτη που τονίζει την πολυδιάστατη φύση της φτώχειας στην Ελλάδα αλλά δεν προχωρεί σε λεπτομερή ποσοτική ανάλυση της είναι αυτή του Καβουρκάρη (1983). Σύμφωνα με τον Καβουρκάρη, οι ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας στην Ελλάδα είναι οι κάτοικοι των προβληματικών περιοχών της χώρας, οι νέοι που αναζητούν για πρώτη φορά εργασία, οι γυναίκες με οικογενειακές υποχρεώσεις, οι ηλικιωμένοι συνταξιούχοι, οι εργαζόμενοι που συνδυάζουν επαγγελματικά και κοινωνικά μειονεκτήματα, τα άτομα που εγκατέλειψαν την αγορά εργασίας (ιδιαίτερα χωρίς συνταξιοδότηση), οι άνεργοι, οι παλιννοστούντες μετανάστες, οι εθνικές μειονότητες, οι ξένοι εργάτες, οι εγκλεισμένοι σε ορφανοτροφεία, άσυλα, φυλακές, κ.λπ. και οι στρατευμένοι νέοι. Αν και είναι πολύ πιθανό ότι αρκετές από τις παραπάνω ομάδες είναι πραγματικά ομάδες 'υψηλού κινδύνου', πρέπει να σημειωθεί ότι σωρευτικά οι ομάδες αυτές πρέπει να καλύπτουν πάνω από τα τέσσερα πέμπτα του πληθυσμού της χώρας.

7. Βλ. επίσης Καραντίνος (1985).

8. Στο Carantinos (1981) επιχειρείται επίσης και ο προσδιορισμός της φτώχειας σε όρους θερμιδικής (όχι χρηματικής) κατανάλωσης. Όμως, τα αποτελέσματα αυτής της προσπάθειας είναι εξαιρετικά ευαίσθητα στην επιλογή της (θερμιδικής) γραμμής φτώχειας και γι' αυτό ο Καραντίνος δεν προχωρεί παραπέρα αυτό το τμήμα της ανάλυσης του.

κέντρα, τις ημιαστικές περιοχές και τις αγροτικές περιοχές και καταλήγει σε ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Το αναλογικό χάσμα εισοδήματος (ή μάλλον το αναλογικό χάσμα καταναλωτικής δαπάνης) που εκτιμά ο Καραντίνος για το σύνολο του πληθυσμού (6.6%) είναι αρκετά υψηλότερο από το αντίστοιχο του Beckerman (4.4%). Η διαφορά οφείλεται κυρίως στη διαφορά του ορισμού της καταναλωτικής δαπάνης που χρησιμοποιούν οι δύο μελέτες. Τόσο η παραγωγή για αυτοκατανάλωση όσο και η ιδιοκατοίκηση είναι περισσότερο διαδεδομένες στις (σχετικά φτωχότερες) αγροτικές παρά στις (σχετικά πλουσιότερες) αστικές περιοχές της χώρας. Επίσης παρατηρείται μία ισχυρή αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στο επίπεδο πραγματικών και τεκμαρτών καταναλωτικών δαπανών των νοικοκυριών, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές⁹. Σαν αποτέλεσμα, πολλά φτωχά νοικοκυριά εμφανίζονται στο Caraninos (1981) με κατανάλωση πολύ μικρότερη απ' ό,τι στο Beckerman (1979) και το αναλογικό χάσμα εισοδήματος εμφανίζεται πολύ υψηλότερο στο Caraninos (1981). Επίσης, ο Καραντίνος καταγράφει μία αρνητική συσχέτιση μεταξύ της μέσης μηνιαίας κατανάλωσης των φτωχών νοικοκυριών και του μεγέθους της περιοχής κατοικίας τους. Σαν αποτέλεσμα, η συνεισφορά των αγροτικών περιοχών στη διαμόρφωση του εθνικού ποσοστού φτώχειας σύμφωνα με το αναλογικό χάσμα εισοδήματος (57.12%) είναι αρκετά υψηλότερη από την αντίστοιχη συνεισφορά σύμφωνα με το ποσοστό φτώχειας (50.79%), ενώ το αντίστροφο συμβαίνει στην περίπτωση της περιφέρειας Πρωτευούσης (13.48% έναντι 17.47%). Τέλος ο δείκτης του Sen λαμβάνει σημαντικά υψηλότερη τιμή στις αγροτικές περιοχές (0.3018) παρά στην περιφέρεια Πρωτευούσης (0.0722), στις λοιπές αστικές περιοχές (0.0989) και στις ημιαστικές περιοχές (0.1698).

Η μελέτη του Καραντίνου εισάγει αρκετές καινοτομίες στην εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα (ποσοστά φτώχειας και συνεισφορές στη συνολική φτώχεια διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων, εκτίμηση δείκτη Sen, κ.λ.π.). Όμως, λόγω της χρήσης των ομαδοποιημένων στοιχείων της ΕΟΠ του 1974 βασίζει την ανάλυσή της στην κατανομή της συνολικής δαπάνης κατά νοικοκυριό. Σαν αποτέλεσμα, τα ολιγομελή νοικοκυριά υπεραντιπροσωπεύονται στην ομάδα των φτωχών¹⁰ και είναι πιθανό ότι τόσο τα αποτελέσματα της μέτρησης όσο και τα αποτελέσματα της διάσπασης της φτώχειας προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το μέγεθος των νοικοκυριών των αντίστοιχων πληθυσμιακών ομάδων. Επίσης, όπως τονίσθηκε προηγουμένως, ο αποκλεισμός της τεκμαρτής κατανάλωσης από τον ορισμό της καταναλωτικής δαπάνης υπερτονίζει τόσο το ποσοστό όσο και την ένταση της φτώχειας των νοικοκυριών που βασίζονται σε σχετικά μικρότερο βαθμό στο μηχανισμό της αγοράς για την ικανοποίηση των αναγκών τους.

Η επόμενη εμπειρική μελέτη της φτώχειας στην Ελλάδα είναι αυτή του Κανελλόπουλου (1986). Αυτή είναι η πρώτη μελέτη που χρησιμοποιεί τα πρωτογενή στοιχεία της ΕΟΠ του 1974. Πιο συγκεκριμένα, ο Κανελλόπουλος χρησιμοποιεί στην ανάλυσή του τα πρωτογενή στοιχεία εισοδήματος της ΕΟΠ παρ' ό,τι τα στοιχεία αυτά δε θεωρούνται ιδιαίτερα αξιόπιστα

9. Στην ΕΟΠ του 1974 η τεκμαρτή κατανάλωση (τεκμαρτά ενοίκια και κατανάλωση ίδιας παραγωγής και εισοδημάτων σε είδος) αντιστοιχούσε στο 21.6% της δαπάνης για την αγορά αγαθών και υπηρεσιών των αγροτικών νοικοκυριών, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τα ημιαστικά νοικοκυριά ήταν 13.3% και για τα αστικά νοικοκυριά μόνο 11.3%. Για τη φτωχότερη ομάδα αγροτικών νοικοκυριών (μέση μηνιαία δαπάνη για αγορά αγαθών και υπηρεσιών μικρότερη από 1000 δραχμές) το ποσοστό αυτό ανέρχεται σε 63.2% (ΕΣΥΕ (1977, σελ. 1,10) και ΕΣΥΕ (1978, σελ. 22)).

10. Το γεγονός ότι το εκτιμώμενο στο Caraninos (1981) ποσοστό φτώχειας μεταξύ των νοικοκυριών (30.85%) είναι πολύ υψηλότερο του εκτιμώμενου ποσοστού φτώχειας μεταξύ των ατόμων (24.68%) συνεπάγεται ότι το μέσο μέγεθος των φτωχών νοικοκυριών ήταν αισθητά μικρότερο του μέσου μεγέθους όλων των νοικοκυριών του δείγματος. Χρησιμοποιώντας τα στοιχεία της ΕΣΥΕ (1978, σελ. 1), μπορεί να υπολογισθεί ότι το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών που ταξινομούνται ως φτωχά στο Caraninos (1981) είναι 2.72, ενώ το μέσο μέγεθος των μη φτωχών νοικοκυριών είναι 3.69 άτομα.

από την ΕΣΥΕ (σε μικρότερη έκταση χρησιμοποιούνται και τα πρωτογενή στοιχεία καταναλωτικών δαπανών). Ο ορισμός του εισοδήματος που χρησιμοποιείται είναι το μηνιαίο καθαρό εισόδημα μετά από φόρους, κρατήσεις ασφαλιστικών εισφορών και μεταβιβαστικές πληρωμές, προσαυξημένο κατά το τεκμαρτό ενοίκιο ιδιοκατοίκησης και εκφρασμένο σε μέσες τιμές 1974. Η κατανάλωση ίδιας παραγωγής και εισοδήματος σε είδος δε συμπεριλαμβάνεται στη χρησιμοποιούμενη έννοια του εισοδήματος. Επιχειρώντας μία σύγκριση των στοιχείων εισοδήματος της ΕΟΠ με τα αντίστοιχα κονδύλια των Εθνικών Λογαριασμών - αν και αυτά δεν είναι απόλυτα συγκρίσιμα - συμπεραίνεται ότι το διαθέσιμο προσωπικό εισόδημα της ΕΟΠ του 1974 καλύπτει μόνο το 71.0% του διαθέσιμου προσωπικού εισοδήματος των Εθνικών Λογαριασμών. Όμως ο βαθμός υποεκτίμησης ποικίλλει κατά κατηγορία εισοδήματος. Πιο συγκεκριμένα, ενώ το κονδύλιο μισθών, ημερομισθίων και συντάξεων της ΕΟΠ είναι ίσο με το 84.6% του αντίστοιχου κονδυλίου των Εθνικών Λογαριασμών, τα σχετικά ποσοστά για τα εισοδήματα των εργοδοτών και αυτοαπασχολουμένων, τα εισοδήματα από περιουσία και επιχειρηματική δράση και τα αγροτικά εισοδήματα είναι μόλις 74.2%, 69.1% και 52.0%. Ακολουθώντας ανάλογες μελέτες φτώχειας της ΕΟΚ (1982), ο Κανελλόπουλος χρησιμοποιεί ως μονάδα αναφοράς στην ανάλυσή του το νοικοκυριό και κλίμακες ισοδυναμίας που υποθέτουν ότι οι ανάγκες των υπόλοιπων μελών του νοικοκυριού εκτός από τον αρχηγό είναι ίσες με το 70% των αναγκών του αρχηγού (δηλαδή η τιμή των κλιμάκων ισοδυναμίας είναι 1.00 για τον αρχηγό και 0.70 για τα υπόλοιπα μέλη). Κατόπιν, ακολουθώντας τις παραπάνω μελέτες η γραμμή φτώχειας ορίζεται ίση με το 50% του μέσου κατά κεφαλή "ισοδύναμου εισοδήματος".

Σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο, το 1974 το 26.4% των νοικοκυριών ή το 26.6% του συνόλου του πληθυσμού της Ελλάδας είχε εισοδήματα μικρότερα από τη γραμμή φτώχειας.¹¹ Τα ποσοστά αυτά δε διαφέρουν πολύ από τα αντίστοιχα ποσοστά των μελετών που αναφέρθηκαν προηγουμένως αν και, σε αντίθεση με τις προηγούμενες μελέτες, το ποσοστό φτώχειας μεταξύ των ατόμων είναι ελαφρά υψηλότερο από το ποσοστό φτώχειας μεταξύ των νοικοκυριών (απόρροια των υψηλών κλιμάκων ισοδυναμίας που χρησιμοποιεί ο Κανελλόπουλος). Εκεί που η εκτίμηση του Κανελλόπουλου διαφέρει δραματικά από τις ανάλογες εκτιμήσεις των προηγούμενων μελετών είναι στο αναλογικό χάσμα εισοδήματος. Ο Κανελλόπουλος εκτιμά το αναλογικό χάσμα φτώχειας, δηλαδή τη διαφορά ανάμεσα στο μέσο εισόδημα των φτωχών και τη γραμμή φτώχειας ως ποσοστό της γραμμής φτώχειας, σε 60.4% (ποσοστό πολύ υψηλότερο από αντίστοιχες εκτιμήσεις που βασίζονται σε στοιχεία καταναλωτικών δαπανών) και το αναλογικό χάσμα εισοδήματος σε 10.67% του συνολικού εισοδήματος του δείγματος. Επίσης εκτιμάται ότι η τιμή του δείκτη του στο συνολικό πληθυσμό ήταν 0.183. Η εκτίμηση αυτή δεν είναι άμεσα συγκρίσιμη με την αντίστοιχη εκτίμηση του Καραντινού, που αναφέρθηκε προηγουμένως, διότι η τιμή του δείκτη του Sen (αλλά και κάθε δείκτη φτώχειας) εξαρτάται από το ύψος της γραμμής φτώχειας.

Κατόπιν ο Κανελλόπουλος επιχειρεί τη μέτρηση του ποσοστού φτώχειας διαφόρων ομάδων νοικοκυριών και τη διάσπαση του συνολικού ποσοστού φτώχειας των νοικοκυριών όταν το δείγμα ομαδοποιείται σύμφωνα με τους εξής ομαδοποιητικούς παράγοντες: τύπο οικογένειας, τύπο περιοχής, περιφέρεια, αριθμό παιδιών ηλικίας μέχρι 14 ετών, μέγεθος νοικοκυριού, αριθμό μελών με δικό τους εισόδημα καθώς επίσης και επάγγελμα, κλάδο

11. Όπως επισημαίνει ο Κανελλόπουλος (1986, σελ.71-72), τα ποσοστά αυτά είναι εξαιρετικά ευαίσθητα στην επιλογή της γραμμής φτώχειας. Αν η γραμμή φτώχειας ορισθεί ως το 25% του μέσου ισοδύναμου κατά κεφαλή εισοδήματος, το ποσοστό φτώχειας μεταξύ των νοικοκυριών μειώνεται στο 7.8%, ενώ αν ορισθεί ως το 75% του μέσου ισοδύναμου κατά κεφαλή εισοδήματος, το αντίστοιχο ποσοστό αυξάνει σε 45.3%.

οικονομικής δραστηριότητας, επίπεδο εκπαίδευσης, ηλικία, φύλο, οικογενειακή κατάσταση και θέση στην αγορά εργασίας του αρχηγού του νοικοκυριού. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανάλυσής του, οι ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας (ποσοστό φτώχειας πάνω από 40%, δηλαδή τουλάχιστον 1.5 φορές το εθνικό ποσοστό φτώχειας) είναι: τα ηλικιωμένα ζευγάρια, οι ηλικιωμένοι που ζουν μόνοι τους (και ιδιαίτερα οι ηλικιωμένες γυναίκες), τα ζευγάρια με 3 ή περισσότερα παιδιά ηλικίας μέχρι 14 ετών¹², οι μονογονικές οικογένειες με παιδιά κάτω των 14 ετών, οι οικογένειες που μένουν σε αγροτικές περιοχές, στην Ηπειρο, στη Θεσσαλία, στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, οι οικογένειες με περισσότερα από 6 μέλη και οι οικογένειες των οποίων ο αρχηγός είναι γεωργός ή κτηνοτρόφος, άνεργος¹³ ή δεν τελείωσε το δημοτικό σχολείο (και ιδιαίτερα αγράμματος). Φυσικά, οι ομάδες αυτές έχουν συμβολή δυσανάλογα μεγάλη σε σχέση με το μέγεθός τους στη διαμόρφωση του εθνικού ποσοστού φτώχειας. Σε απόλυτους όρους, οι ομάδες με υψηλή συνεισφορά στο εθνικό ποσοστό φτώχειας (άνω του 35%) είναι τα αγροτικά νοικοκυριά, τα νοικοκυριά με αρχηγό που είτε είναι απόφοιτος δημοτικού είτε δεν τελείωσε το δημοτικό σχολείο, τα νοικοκυριά με αρχηγό ηλικίας άνω των 60 ετών, τα νοικοκυριά με ένα οικονομικά ενεργό μέλος, τα νοικοκυριά με αρχηγό γεωργό ή κτηνοτρόφο και τα νοικοκυριά με αρχηγό που ανήκει στην επαγγελματική κατηγορία "Λοιποί" (συνταξιούχοι, άνεργοι, οικοκυρές, φοιτητές, μαθητές, κ.λ.π.).

Τέλος, ο Κανελλόπουλος επιχειρεί μία σύγκριση των αποτελεσμάτων της μελέτης του με τα αντίστοιχα αποτελέσματα μιας μελέτης του φαινομένου της φτώχειας στις χώρες της ΕΟΚ, [ΕΟΚ(1982)], τη μεθοδολογία της οποίας ακολουθεί πιστά στη μελέτη του (σε όρους στοιχείων, μονάδας αναφοράς, κλιμάκων ισοδυναμίας, κ.λ.π.). Το συμπέρασμα αυτής της σύγκρισης είναι ότι το ποσοστό της σχετικής φτώχειας της Ελλάδας στη δεκαετία του 1970 (26.4%) ήταν υπερδιπλάσιο του κοινοτικού μέσου όρου (12.0%) και υψηλότερο από το ποσοστό φτώχειας όλων των υπολοίπων κρατών-μελών της ΕΟΚ (εννέα κράτη-μέλη, στις αρχές της δεκαετίας του 1980). Λαμβάνοντας υπόψη και τη διαφορά των μέσων βιωτικών επιπέδων των αντίστοιχων χωρών, αυτή η σύγκριση επιβεβαιώνει την άποψη του Beckerman, που αναφέρθηκε προηγουμένως, ότι οι Έλληνες φτωχοί ήταν πολύ φτωχότεροι από τους φτωχούς των υπόλοιπων χωρών της ΕΟΚ.

Η μελέτη του Κανελλόπουλου είναι η μόνη μέχρι στιγμής μελέτη φτώχειας στην Ελλάδα που χρησιμοποιεί στοιχεία εισοδήματος¹⁴, η πρώτη που είχε πρόσβαση σε πρωτογενή στοιχεία και η πρώτη που εξετάζει την ευαισθησία του ποσοστού φτώχειας σε μεταβολές της γραμμής φτώχειας. Επίσης είναι η πρώτη μελέτη που επιχειρεί μία εκτεταμένη διάσπαση του εθνικού ποσοστού φτώχειας. Όμως, στην προσπάθειά της να βρίσκεται όσο το δυνατό κοντύτερα στη μεθοδολογία της αντίστοιχης μελέτης της ΕΟΚ, παραβλέπει ορισμένες σημαντικές ιδιαιτερότητες της Ελλάδας και τα αποτελέσματά της επηρεάζονται ανάλογα. Σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΟΚ, η οικονομία της Ελλάδας είναι λιγότερο

12. Το υψηλό ποσοστό φτώχειας των οικογενειών με παιδιά κάτω των 14 ετών μπορεί να οφείλεται στο ότι οι κλιμάκες ισοδυναμίας που χρησιμοποιεί ο Κανελλόπουλος δε λαμβάνουν υπόψη τους τις διαφορές των αναγκών ενηλίκων και ανηλίκων.

13. Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι το αντίστοιχο τμήμα της μελέτης του Κανελλόπουλου επιβεβαιώνει τις προβλέψεις των θεωριών "μονίμου εισοδήματος" και "κυκλού ζωής" και είναι ενδεικτικό ορισμένων κραυγαλέων διαφορών που μπορούν να προκύψουν όταν η φτώχεια μετράται εναλλακτικά σε όρους εισοδήματος και κατανάλωσης. Το ποσοστό φτώχειας των νοικοκυριών με ανεργό αρχηγό ανέρχεται σε 63% όταν μετράται σε όρους εισοδήματος και μόλις σε 17% όταν μετράται σε όρους καταναλωτικής δαπάνης (υπο την προϋπόθεση ότι το εθνικό ποσοστό φτώχειας παραμένει στο 26.4%). βλ. Κανελλόπουλος (1986, Πίνακες 2.14 και 2.15, σελ. 64 και 66).

14. Οι μελέτες των Μπούζα (1990) και Κανελλόπουλος (1991) που επισκοπούνται παρακάτω χρησιμοποιούν στοιχεία εισοδήματος, αλλά δεν καλύπτουν τον πληθυσμό ολόκληρης της χώρας.

εκχρηματοποιημένη και ακόμα και σήμερα ένα σημαντικό τμήμα των οικονομικών δραστηριοτήτων μεγάλων ομάδων του πληθυσμού δεν περνά μέσα από το μηχανισμό της αγοράς. Το 1974, αυτό ίσχυε σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό απ' όσο σήμερα. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ένα τυπικό παράδειγμα είναι η παραγωγή για αυτοκατανάλωση στις αγροτικές περιοχές. Τόσο η κατανάλωση ίδιας παραγωγής όσο και η κατανάλωση εισοδήματος σε είδος - πού αποτιμώνται σε τιμές αγοράς στην ΕΟΠ του 1974 - αποτελούν μέρος του τρέχοντος εισοδήματος των νοικοκυριών έστω και αν δεν αποτελούν χρηματικό εισόδημα. Ο αποκλεισμός τους από τον ορισμό του εισοδήματος του Κανελλόπουλου συνεπάγεται την υπεραντιπροσώπηση των νοικοκυριών με σημαντικά τεκμαρτά εισοδήματα από αυτές τις κατηγορίες μεταξύ των φτωχών¹⁵. Επιπρόσθετα, όπως και στην περίπτωση της μελέτης του Καραντινού, είναι πολύ πιθανό ότι αυτή η παράλειψη οδηγεί στην εκτίμηση ενός πολύ υψηλού αναλογικού χάσματος εισοδήματος (10.67%). Ακόμα, ακολουθώντας το παράδειγμα της μελέτης της ΕΟΚ (1982) ο Κανελλόπουλος (1986) αν και έχει πρόσβαση στα πρωτογενή στοιχεία της ΕΟΠ, χρησιμοποιεί ως μονάδα αναφοράς το νοικοκυριό αντί του ατόμου. Όμως, κατ' αυτό τον τρόπο στην ανάλυση της διάσπασης του εθνικού ποσοστού φτώχειας δίνεται ίση βαρύτητα σε ολιγομελή και πολυμελή νοικοκυριά, γεγονός που είναι δυνατό να οδηγήσει σε αμφισβητούμενα αναλυτικά συμπεράσματα και, ενδεχομένως, στη διατύπωση εσφαλμένων προτάσεων για την καταπολέμηση της φτώχειας¹⁶.

Η επόμενη μελέτη που επισκοπείται είναι αυτή του Tsakloglou (1988a) η οποία χρησιμοποιεί τα πρωτογενή στοιχεία καταναλωτικών δαπανών των ΕΟΠ του 1974 και του 1981/82¹⁷. Ο ορισμός της καταναλωτικής δαπάνης που χρησιμοποιείται περιλαμβάνει τόσο τις πραγματικές όσο και τις τεκμαρτές δαπάνες κατανάλωσης, εκτός από την αξία των δαπανών για αγορές μεταφορικών μέσων και επισκευές κατοικιών. Οι τελευταίες εξαιρούνται διότι η ετήσια περίοδος εξομάλυνσης που χρησιμοποιείται από την ΕΣΥΕ γι' αυτές τις δαπάνες θεωρείται ως εξαιρετικά μικρή. Όλες οι δαπάνες αποτιμώνται σε μέσες τιμές 1974 ή 1982. Επίσης εξαιρείται από τα δείγματα και των δύο ΕΟΠ ένας μικρός αριθμός νοικοκυριών γιατί τα στοιχεία καταναλωτικών δαπανών τους θεωρούνται είτε αναξιόπιστα είτε ακατάλληλα για μελέτες φτώχειας. Κατόπιν εκτιμώνται τρία υποδείγματα κλιμάκων ισοδυναμίας για το κόστος των ανηλίκων (Engel, Rothbarth, Barten) και οι κλίμακες ισοδυναμίας προσδιορίζονται σε 1.00 για τους ενήλικες, 0.40 για τα παιδιά ηλικίας 6-16 ετών και 0.25 για τα παιδιά ηλικίας κάτω των 6 ετών. Στο επόμενο βήμα, η συνολική καταναλωτική δαπάνη κάθε νοικοκυριού διαιρείται με τον αριθμό των "ισοδύναμων ενηλίκων" του και το πηλίκο αποδίδεται σε κάθε μέλος του νοικοκυριού. Οι κατανομές που προκύπτουν κατ' αυτό τον τρόπο (κατανομές ισοδύναμης κατανάλωσης κατ' άτομο) είναι αυτές που χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση και τη διάσπαση της φτώχειας. Ακολουθώντας μία ανάλογη μελέτη του OECD (1976), η γραμμή φτώχειας ορίζεται ίση με τα δύο τρίτα της διάμεσης ισοδύναμης κατά κεφαλή δαπάνης. Ως δείκτες φτώχειας χρησιμοποιούνται τόσο το ποσοστό φτώχειας όσο και τέσσερις δείκτες που ικανοποιούν τα αξιώματα του Sen [επικέντρωση, μονοτονικότητα, ευαισθησία των μεταβιβάσεων, βλ. Τσακλόγλου (1990)]. Αυτοί είναι οι δείκτες των Thon (1979), Clark, Hemming και Ulph

15. Επίσης προκαλεί απορία η διαφορετική αντιμετώπιση του τεκμαρτού εισοδήματος από αυτοκατανάλωση και του επίσης τεκμαρτού εισοδήματος από ενοίκια ιδιοκατοκούμενων κατοικιών.

16. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο (1986, Πίνακας 2.13, σελ. 63), η συνεισφορά στη διαμόρφωση του εθνικού ποσοστού φτώχειας (των νοικοκυριών) των ηλικιακών ζευγαριών που μένουν μόνες τους και των ζευγαριών με 3 παιδιά ηλικίας μέχρι 14 ετών ήταν 6.3% και 2.3% αντίστοιχα. Αν όμως ληφθεί υπόψη ότι η πρώτη από αυτές τις ομάδες αποτελείται από μονομελή ενώ η δεύτερη από πενταμελή νοικοκυριά, οι αντίστοιχες συνεισφορές στη διαμόρφωση του εθνικού ποσοστού φτώχειας (του συνολικού πληθυσμού), μεταβάλλεται σε 1.8% και 3.4%, αντίστοιχα.

17. Βλ. επίσης Tsakloglou (1990a).

(1981), Foster, Greer και Thorbecke (1984) και Tsakloglou (1988b). Όταν ο πληθυσμός διαιρεθεί σε μη επικαλυπτόμενες ομάδες, οι δύο τελευταίοι από αυτούς τους δείκτες μπορούν να εκφράσουν το συνολικό επίπεδο φτώχειας ως σταθμισμένο άθροισμα του επιπέδου φτώχειας των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων. δηλαδή, επιτυγχάνουν τη διάσπαση της συνολικής φτώχειας.

Ακολουθώντας την παραπάνω μεθοδολογία εκτιμάται ότι το 24.3% του πληθυσμού ζούσε σε συνθήκες φτώχειας το 1974, ενώ το 1981/82 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 22.7%¹⁸. Για την ανάλυση της διάσπασης της φτώχειας το δείγμα των ΕΟΠ ομαδοποιείται χρησιμοποιώντας τα εξής κριτήρια: περιφέρεια και περιοχή κατοικίας, αριθμό οικονομικά ενεργών μελών και μέγεθος του νοικοκυριού, καθώς επίσης και κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, είδος εργασίας, θέση στην εργασία, ηλικία, φύλο και εκπαιδευτικό επίπεδο του αρχηγού του νοικοκυριού. Σε γενικές γραμμές, ως ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας για το 1974 κατατάσσονται αυτές που κατατάσσονται σαν τέτοιες και στο Κανελλόπουλος (1986). Οι περισσότερες από αυτές τις ομάδες εντοπίζονται ως ομάδες υψηλού κινδύνου και το 1981/82. Πιο συγκεκριμένα, η τιμή των δεικτών φτώχειας υπερβαίνει το 50% του εθνικού μέσου όρου και στα δύο δείγματα στις εξής περιπτώσεις: αγροτικά νοικοκυριά, νοικοκυριά που διαμένουν στην Ηπειρο, την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη (το 1974 και στη Θεσσαλία), νοικοκυριά με περισσότερα από 6 άτομα (το 1981/82 και τα εξαμελή νοικοκυριά), νοικοκυριά χωρίς κανένα οικονομικά ενεργό μέλος και νοικοκυριά με αρχηγό αγρότη ή αποσυρθέντα από την εργασία ή μεγαλύτερο από 75 ετών (το 1981/82 και με αρχηγό ηλικίας 65-74), ή αρχηγό που δεν τελείωσε το δημοτικό σχολείο (συμπεριλαμβανομένων και των αγραμμάτων).

Στις περισσότερες περιπτώσεις (όχι όμως όλες), τόσο οι δείκτες που ικανοποιούν τα αξιώματα του Sen όσο και το ποσοστό φτώχειας υποδεικνύουν τις ίδιες ομάδες υψηλού κινδύνου. Όμως, πάντοτε οι σύνθετοι δείκτες εντοπίζουν μεγαλύτερες διαφορές ανάμεσα στις ομάδες υψηλού κινδύνου και τον υπόλοιπο πληθυσμό απ' ότι το ποσοστό φτώχειας. Σαν αποτέλεσμα, οι συνεισφορές των ομάδων υψηλού κινδύνου στη διαμόρφωση της συνολικής φτώχειας είναι αρκετά χαμηλότερες σύμφωνα με το ποσοστό φτώχειας παρά σύμφωνα με τους δείκτες που ικανοποιούν τα αξιώματα του Sen και επιτρέπουν τη διάσπαση της συνολικής φτώχειας. Για παράδειγμα, τόσο το ποσοστό φτώχειας όσο και οι δείκτες των Foster, Greer και Thorbecke (1984) και Tsakloglou (1988b) συμφωνούν ότι τα νοικοκυριά με αρχηγό που δεν τελείωσε το δημοτικό σχολείο ζούσαν σε συνθήκες οξύτατης φτώχειας τόσο το 1974 όσο και το 1981/82. Όμως, το 1974 (1981/82) η συμβολή αυτής της ομάδας στη διαμόρφωση του εθνικού ποσοστού φτώχειας ήταν 44.3% (32.4%), ενώ η συμβολή της στη διαμόρφωση των τιμών των σύνθετων δεικτών ήταν 56.4%-56.6% (41.5%-42.4%).¹⁹ Γενικά, τα αποτελέσματα της διάσπασης του εθνικού επιπέδου φτώχειας δείχνουν ότι τόσο το 1974 όσο και το 1981/82 (αν και σε μικρότερο βαθμό) η φτώχεια στην Ελλάδα ήταν κυρίως ένα φαινόμενο του αγροτικού χώρου καθώς πάνω από τα δύο τρίτα της συνολικής φτώχειας εντοπίζονται στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Από μία διαφορετική σκοπιά, δύο

18. Αυτά τα ποσοστά είναι εξαιρετικά ευαίσθητα στην επιλογή της γραμμής φτώχειας. Για παράδειγμα, μία μεταβολή της γραμμής φτώχειας από 50% σε 75% της διάμεσης ισοδύναμης κατά κεφαλή καταναλωτικής δαπάνης αυξάνει το ποσοστό φτώχειας κατά 1.44 φορές το 1974 και κατά 1.85 φορές το 1981/82. Ακόμα περισσότερο, οι τιμές των δεικτών που ικανοποιούν τα αξιώματα του Sen αυξάνουν 3-4 φορές. Όμως, αν και τα αποτελέσματα της μέτρησης της φτώχειας επηρεάζονται σημαντικά από την αλλαγή της γραμμής φτώχειας, τα αποτελέσματα της διάσπασης της φτώχειας επηρεάζονται μόνο οριακά.

19. Για να δοθεί ένα μέτρο σύγκρισης, η πληθυσμιακή μερίδα αυτής της ομάδας ήταν 26.2% στο δείγμα της ΕΟΠ του 1974 και 18.7% στο δείγμα της ΕΟΠ του 1981/82.

πληθυσμιακές ομάδες που αντιπροσώπευαν λίγο περισσότερο από το ένα τρίτο του πληθυσμού, περιελάμβαναν περίπου το 55% των φτωχών και συνεισέφεραν γύρω στα δύο τρίτα της συνολικής φτώχειας όπως αυτή μετράται από σύνθετους δείκτες. Οι ομάδες αυτές είναι τα μέλη των νοικοκυριών με αρχηγό αγρότη ή άτομο που έχει αποσυρθεί από την εργασία (κυρίως συνταξιούχο). Αν και τόσο η πληθυσμιακή μερίδα όσο και η ποσοστιαία συνεισφορά της πρώτης ομάδας μειώθηκαν μεταξύ 1974 και 1982, αυτές της δεύτερης ομάδας αυξήθηκαν κατά το ίδιο διάστημα. Στο Tsakloglou (1988a) επιχειρείται πολυμεταβλητή διάσπαση της φτώχειας γι' αυτές τις ομάδες. Τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης μπορούν να αποδειχθούν εξαιρετικά χρήσιμα γιά τη χάραξη πολιτικής γιά την καταπολέμηση της φτώχειας, διότι επιτυγχάνουν τον εντοπισμό μικρών ομογενών ομάδων με υψηλά επίπεδα φτώχειας και σημαντική συνεισφορά στο εθνικό επίπεδο φτώχειας. Μερικές φορές τα αποτελέσματα είναι εντυπωσιακά. Για παράδειγμα, το 1974 το 60% των μελών των νοικοκυριών που κατοικούσαν σε χωριά με λιγότερους από 1000 κατοίκους και είχαν αρχηγό άτομο που είχε αποσυρθεί από την εργασία (κατά πάσα πιθανότητα συνταξιούχο αγρότη) ζούσαν σε συνθήκες φτώχειας. Η πληθυσμιακή τους μερίδα ήταν μόλις 2.53% όμως η συμβολή τους στη συνολική φτώχεια ήταν 9.78%. Την ίδια χρονιά το 59% των μελών των νοικοκυριών με περισσότερα από 6 μέλη και αρχηγό αγρότη ζούσαν σε συνθήκες φτώχειας και ενώ η πληθυσμιακή μερίδα αυτής της ομάδας ήταν μόλις 1.97%, η συνεισφορά της στη συνολική φτώχεια ήταν 6.73%.

Το γεγονός ότι ο Τσακλόγλου έχει πρόσβαση στα πρωτογενή στοιχεία δύο ΕΟΠ, του επιτρέπει να προβεί σε λεπτομερή ανάλυση της μεταβολής της φτώχειας κατά το διάστημα 1974-1982. Τόσο το ποσοστό φτώχειας όσο και οι δείκτες που ικανοποιούν τα αξιώματα του Sen συμφωνούν ότι μεταξύ 1974 και 1982 η φτώχεια μειώθηκε τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς όρους. Σε απόλυτους όρους η μείωση είναι εντυπωσιακή. Αν ως γραμμή φτώχειας στο δείγμα της ΕΟΠ του 1981/82 ληφθεί η γραμμή φτώχειας του 1974 εκφρασμένη σε μέσες τιμές του 1982, το ποσοστό φτώχειας μειώνεται από 24.3% σε 5.9%, ενώ οι τιμές των σύνθετων δεικτών μειώνονται κατά 80%-85%.²⁰ Η εντυπωσιακή αυτή βελτίωση οφείλεται τόσο στη ραγδαία αύξηση της μέσης καταναλωτικής δαπάνης όσο και στη σημαντική μείωση της ανισότητας μεταξύ 1974 και 1981/82²¹. Συνέπεια του τελευταίου παράγοντα είναι και η σημαντική μείωση της σχετικής φτώχειας μεταξύ 1974 και 1982. Εκτός από το ποσοστό φτώχειας που, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, μειώθηκε από 24.3% σε 22.7%, οι τιμές των δεικτών που ικανοποιούν τα αξιώματα του Sen μειώθηκαν μεταξύ 14.8% και 19.5%.²² Λεπτομερής εξέταση των μεταβολών των δεικτών των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων δείχνει ότι, σε γενικές γραμμές, η σχετική φτώχεια μειώθηκε ταχύτερα στις ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας και βραδύτερα στις ομάδες που το 1974 είχαν χαμηλό επίπεδο

20. Τα αποτελέσματα αυτά μεταβάλλονται ελάχιστα αν η γραμμή φτώχειας του 1974 αναχθεί σε τιμές 1982 χρησιμοποιώντας το δείκτη κόστους ζωής των φτωχών νοικοκυριών αντί του δείκτη τιμών καταναλωτή.

21. Οι τιμές πέντε δεικτών ανισότητας μειώθηκαν κατά 10%-20% σ' αυτό το διάστημα. βλ. Tsakloglou (1989).

22. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι τιμές των σύνθετων δεικτών φτώχειας (αλλά όχι και του ποσοστού φτώχειας) παρουσιάζουν σημαντική μείωση μεταξύ του πρώτου και του τελευταίου τριμήνου της ΕΟΠ του 1981/82, πιθανότατα σαν αποτέλεσμα μέτρων αναδιανεμητικής πολιτικής που ελήφθησαν εκείνο το διάστημα. Ανάλογη μεταβολή δεν παρατηρείται κατά τη διάρκεια της ΕΟΠ του 1974.

φτώχειας. Σε μερικές από τις τελευταίες η σχετική φτώχεια αυξήθηκε.²³ Σε σχέση με τις συμβολές των πληθυσμιακών ομάδων στο εθνικό επίπεδο φτώχειας, η εξέταση της διαχρονικής μεταβολής φανερώνει δύο τάσεις. Λόγω δημογραφικών μεταβολών (κυρίως εσωτερική μετανάστευση) αλλά και λόγω της προσέγγισης των μέσων καταναλωτικών δαπανών αστικών και αγροτικών περιοχών μεταξύ 1974 και 1981/82,²⁴ αν και η φτώχεια παρέμεινε ένα φαινόμενο πρωτίστως αγροτικό, η συνεισφορά των αγροτικών περιοχών στο συνολικό επίπεδο φτώχειας μειώθηκε κατά επτάμιση ποσοστιαίες μονάδες και η συνεισφορά των ημιαστικών και, κυρίως, αστικών περιοχών αυξάνεται αντίστοιχα. Κατά την ίδια περίοδο και για παρόμοιους λόγους, η ποσοστιαία συνεισφορά των νοικοκυριών με αρχηγό που δεν τελείωσε το δημοτικό σχολείο μειώνεται κατά δεκατέσσερις μονάδες.

Επίσης στο Tsakloglou (1988a) επιχειρείται διάσπαση της διαχρονικής μεταβολής της σχετικής φτώχειας σε μεταβολή που οφείλεται στη μείωση της φτώχειας εντός των πληθυσμιακών ομάδων και μεταβολή που οφείλεται στην αλλαγή των πληθυσμιακών μερίδων αυτών των ομάδων. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης δείχνουν ότι η μείωση του επιπέδου φτώχειας μεταξύ 1974 και 1982 οφείλεται κυρίως στη μείωση του επιπέδου φτώχειας εντός των διαφόρων κοινωνικοοικονομικών ομάδων και ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, η μεταβολή στη σύνθεση του πληθυσμού (μεταβολή πληθυσμιακών μερίδων) είχε μία μικρή θετική συμβολή στη μείωση της φτώχειας, δηλαδή η κίνηση του πληθυσμού ήταν από ομάδες με υψηλό επίπεδο φτώχειας σε ομάδες με χαμηλό επίπεδο φτώχειας. Η μοναδική εξαίρεση είναι η περίπτωση όπου ο πληθυσμός ομαδοποιείται με βάση το εκπαιδευτικό επίπεδο του αρχηγού του νοικοκυριού. Σ' αυτή την περίπτωση, περισσότερο από τα δύο τρίτα της μείωσης του επιπέδου φτώχειας μπορούν να αποδοθούν στη μεταβολή των πληθυσμιακών μερίδων (βελτίωση του γενικού εκπαιδευτικού επιπέδου) και λιγότερο από το ένα τρίτο στη μείωση του επιπέδου φτώχειας "εντός εκπαιδευτικών ομάδων".

Τέλος στο Tsakloglou (1988a) υπολογίζεται ότι το αναλογικό χάσμα της καταναλωτικής δαπάνης στις ΕΟΠ του 1974 και του 1981/82 ήταν ίσο με το 3.76% και το 3.41% της συνολικής καταναλωτικής δαπάνης, αντίστοιχα. Στην περίπτωση της ΕΟΠ του 1974 η κάλυψη αυτού του χάσματος θα απαιτούσε τη μεταφορά του 4.15% της συνολικής καταναλωτικής δαπάνης των μη φτωχών νοικοκυριών προς τους φτωχούς. Το αντίστοιχο ποσοστό στην ΕΟΠ του 1981/82 ήταν 3.77%. Επίσης υπολογίζεται ότι κάλυψη του χάσματος φτώχειας όλων των φτωχών με άντληση του αντίστοιχου ποσού με αναλογική "φορολόγηση" του τμήματος της καταναλωτικής δαπάνης των μη φτωχών που υπερβαίνει τη γραμμή φτώχειας, εκτός από την απάλειψη της φτώχειας, θα επέφερε και σημαντικότερη μείωση του επιπέδου της συνολικής ανισότητας. Για παράδειγμα, εκτιμάται ότι αυτή η αναδιανομή το

23. Η ανάλυση της διαχρονικής μεταβολής της σχετικής φτώχειας στο Tsakloglou (1988a) παρουσιάζει ορισμένα ενδιαφέροντα παραδείγματα της ανεπάρκειας (ή και ακαταλληλότητας) του ποσοστού φτώχειας ως δείκτη φτώχειας. Για παράδειγμα, ενώ οι τιμές των σύνθετων δεικτών δείχνουν ότι το επίπεδο σχετικής φτώχειας της ομάδας των νοικοκυριών με αρχηγό άτομο που είχε αποσυρθεί από την εργασία μειώθηκε κατά 10%-20% μεταξύ 1974 και 1981/82, σύμφωνα με το ποσοστό φτώχειας το επίπεδο φτώχειας αυτής της ομάδας αυξήθηκε κατά 5.5%. Μεταξύ 1974 και 1981/82 η μέση κατά κεφαλή ισοδύναμη καταναλωτική δαπάνη αυτής της ομάδας αυξήθηκε βραδύτερα από την αντίστοιχη δαπάνη στο σύνολο του πληθυσμού. Σαν αποτέλεσμα, αναλογικά περισσότερα μέλη της ομάδας είχαν κατανάλωση μικρότερη της γραμμής φτώχειας στη δεύτερη ΕΟΠ. Ταυτόχρονα όμως, στην ΕΟΠ του 1981/82 παρατηρείται τόσο μία σημαντική μείωση του αναλογικού χάσματος φτώχειας της ομάδας, όσο και μία μείωση του βαθμού ανισότητας μεταξύ των φτωχών μελών της. Σαν αποτέλεσμα αυτής της μεταβολής, η οξύτητα της φτώχειας σ' αυτή την πληθυσμιακή ομάδα ήταν μικρότερη το 1981/82 παρά το 1974. Αντανακλώντας και αυτό το γεγονός, οι τιμές των σύνθετων δεικτών λαμβάνουν χαμηλότερες τιμές στο δείγμα της ΕΟΠ του 1981/82.

24. Βλ. Tsakloglou (1989).

1982 θα είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση της τιμής πέντε δεικτών ανισότητας από 16.2% έως 4.12%.²⁵

Η μελέτη του Tsakloglou (1988a) είναι η πρώτη που χρησιμοποιεί τα στοιχεία της ΕΟΠ του 1981/82, βασίζει την ανάλυσή της αποκλειστικά σε κατανομές ατόμων αντί για κατανομές νοικοκυριών, προχωρεί σε συστηματική μέτρηση και διάσπαση του εθνικού επιπέδου φτώχειας χρησιμοποιώντας δείκτες που ικανοποιούν τα αξιώματα του Sen, εξετάζει τη διαχρονική μεταβολή της φτώχειας σε απόλυτους και σχετικούς όρους και αναλύει την επίδραση των δημογραφικών μεταβολών πάνω στο επίπεδο φτώχειας. Το κύριο μειονέκτημά της βρίσκεται στο ύψος των κλίμακων ισοδυναμίας που χρησιμοποιεί. Αν και οι κλίμακες των ανηλίκων μπορούν να θεωρηθούν ως ρεαλιστικές, είναι δύσκολο να υποστηριχθεί το ίδιο και για τις κλίμακες των ενηλίκων, εφόσον οι τελευταίες υπονοούν ότι οι οικονομίες κλίμακας στην κατανάλωση των ενηλίκων είναι ανύπαρκτες. Σαν αποτέλεσμα, παρατηρείται μία υπεραντιπροσώπηση των πληθυσμιακών ομάδων με μεγάλο μέσο μέγεθος νοικοκυριού μεταξύ των φτωχών (και ιδίως των πολυμελών νοικοκυριών με πολλούς ενήλικες και λίγους ανήλικους). Επομένως, είναι πιθανό ότι τόσο το μετρούμενο επίπεδο φτώχειας όσο και η συμβολή αυτών των ομάδων στη διαμόρφωση του εθνικού επιπέδου φτώχειας που καταγράφονται στο Tsakloglou (1988a) είναι υπερβολικά υψηλά (π.χ. νοικοκυριά με 6 ή περισσότερα από 6 μέλη, νοικοκυριά με 3 ή περισσότερα οικονομικά ενεργά μέλη, κ.λπ.).

Η συλλογική εργασία των Καράγιωργα κ.ά. (1990) είναι η μόνη από τις επισκοπούμενες μελέτες που επιχειρεί να διερευνήσει εκτός από εισοδηματικές και μη εισοδηματικές διαστάσεις του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα. Το μεγαλύτερο μέρος του στατιστικού υλικού που χρησιμοποιείται στη μελέτη προέρχεται από τα πρωτογενή στοιχεία της ΕΟΠ του 1981/82. Δευτερευόντως χρησιμοποιούνται και τα πρωτογενή στοιχεία της ΕΟΠ του 1974, καθώς και στοιχεία από άλλες πηγές. Τόσο η μεθοδολογία που ακολουθείται όσο και τα περισσότερα συμπεράσματα που προκύπτουν από την εμπειρική διερεύνηση των εισοδηματικών διαστάσεων της φτώχειας μοιάζουν σε αρκετά σημεία με αυτά της προηγούμενης μελέτης [Tsakloglou (1988a)]. Πιο συγκεκριμένα, τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται σ' αυτό το τμήμα της μελέτης είναι τα πρωτογενή στοιχεία καταναλωτικών δαπανών των ΕΟΠ (συμπεριλαμβανομένης και της τεκμαρτής κατανάλωσης).²⁶ Οι κλίμακες ισοδυναμίας που χρησιμοποιούνται είναι αυτές που χρησιμοποιούνται και από τον Κανελλόπουλο (1986), δηλαδή 1.00 για τον αρχηγό και 0.70 για τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού. Η γραμμή φτώχειας ορίζεται ίση με το 55% της μέσης ισοδύναμης καταναλωτικής δαπάνης και οι δείκτες φτώχειας που χρησιμοποιούνται είναι το ποσοστό φτώχειας και το αναλογικό χάσμα καταναλωτικής δαπάνης. Μονάδα αναφοράς στο μεγαλύτερο τμήμα της ανάλυσης είναι το νοικοκυριό. Για το 1981/82 εκτιμάται ότι το 20.6% των νοικοκυριών ή το 22.4% του συνόλου του πληθυσμού είχαν κατανάλωση μικρότερη από τη γραμμή φτώχειας, ενώ το αναλογικό χάσμα καταναλωτικής δαπάνης ήταν ίσο με το 3.22% της συνολικής (ισοδύναμης) καταναλωτικής δαπάνης. Αντίστοιχα, το 1974 τα ποσοστά φτώχειας των νοικοκυριών και των ατόμων ήταν 25.0% και 27.0%, ενώ το αναλογικό χάσμα καταναλωτικής δαπάνης αναλογούσε στο 4.54% της συνολικής κατανάλωσης. Τόσο το ποσοστό φτώχειας όσο και το αναλογικό χάσμα καταναλωτικής δαπάνης εντοπίζουν τις ίδιες ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας. Σε γενικές

25. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η εκτίμηση αυτή γίνεται κάτω από τις μη ρεαλιστικές υποθέσεις ότι η αναδιανομή δεν θα έχει κανένα διοικητικό κόστος, δεν θα επηρεάσει την προσφορά εργασίας και δεν θα υπάρξει καμία διαρροή προς τους μη φτωχούς.

26. Αν και αυτό δεν αναφέρεται ρητά στο Καράγιωργα κ.ά. (1990), φαίνεται ότι τα δεδομένα καταναλωτικών δαπανών που χρησιμοποιούνται δεν έχουν αποπληθωρισθεί.

γραμμές, οι ομάδες αυτές είναι οι ίδιες τόσο στην ΕΟΠ του 1974 όσο και στην ΕΟΠ του 1981/82: νοικοκυριά που κατοικούν σε αγροτικές περιοχές, στην Ηπειρο, την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, νοικοκυριά με 6 ή περισσότερα μέλη και (ιδιαίτερα με πολλά παιδιά)²⁷, νοικοκυριά αποτελούμενα από ένα άτομο ηλικίας άνω των 65 ετών, νοικοκυριά με αρχηγό ηλικίας άνω των 75 ετών, νοικοκυριά με αρχηγό που δεν τελείωσε το δημοτικό σχολείο καθώς και νοικοκυριά με αρχηγό γεωργό ή κτηνοτρόφο. Όπως και σε όλες τις προηγούμενες μελέτες, τα αποτελέσματα της διάσπασης της συνολικής φτώχειας δείχνουν ότι η φτώχεια στην Ελλάδα είναι ένα φαινόμενο που εντοπίζεται κυρίως στις αγροτικές περιοχές. Αν και η συμβολή αυτών των περιοχών στη συνολική φτώχεια ελαττώθηκε μεταξύ 1974 και 1982, και στις δύο ΕΟΠ οι περιοχές αυτές συνεισέφεραν πάνω από το μισό του αναλογικού χάσματος καταναλωτικής δαπάνης (58.3% και 50.1%, αντίστοιχα).

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης της διαχρονικής μεταβολής της φτώχειας δείχνουν ότι τόσο η σχετική όσο και (κυρίως) η απόλυτη φτώχεια μειώθηκαν θεαματικά μεταξύ 1974 και 1981/82. Παρ' όλα αυτά, συγκρίνοντας το επίπεδο της σχετικής φτώχειας της Ελλάδας με αυτό των υπόλοιπων κρατών-μελών της ΕΟΚ στα μέσα της δεκαετίας του 1970, συμπεραίνεται ότι ακόμα και το 1981/82 το ποσοστό της σχετικής φτώχειας στην Ελλάδα (20.6%) ήταν σημαντικά υψηλότερο του κοινοτικού μέσου όρου (11.4%). Επίσης, χρησιμοποιώντας τα ομαδοποιημένα στοιχεία καταναλωτικών δαπανών δύο παλαιότερων ΕΟΠ που δεν κάλυπταν το σύνολο του πληθυσμού της χώρας (1957/58 για τις αστικές περιοχές και 1963/64 για τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές) αναλύεται η διαχρονική μεταβολή της σχετικής και της απόλυτης φτώχειας στις αντίστοιχες περιοχές. Με βάση τα στοιχεία αυτής της ανάλυσης συμπεραίνεται ότι το 1982 η απόλυτη φτώχεια είχε εξαλειφθεί τόσο στις αστικές όσο και στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Η σχετική φτώχεια στις μεν ημιαστικές και αγροτικές περιοχές μειώθηκε τόσο μεταξύ 1963/64 και 1974 όσο και μεταξύ 1974 και 1981/82, ενώ στις αστικές περιοχές αυξήθηκε μεταξύ 1957/58 και 1974 και μειώθηκε μεταξύ 1974 και 1981/82. Επίσης, ακολουθώντας τη μέθοδο που προτείνεται από τον Fields (1977) επιχειρείται να δοθεί απάντηση στο ερώτημα ποιοί κέρδισαν περισσότερο από την οικονομική ανάπτυξη κατά την περίοδο 1974-1981/82, οι φτωχοί ή οι μη φτωχοί; . Εκτιμάται ότι από την αύξηση της συνολικής καταναλώσεως, το 20.4% πήγε στους φτωχούς και το 79.6% στους μη φτωχούς. Σαν αποτέλεσμα, αν και η σχετική θέση των φτωχών σε σχέση με τους μη φτωχούς βελτιώθηκε, σε απόλυτους όρους το χάσμα ανάμεσα στις δύο ομάδες μεγάλωσε. Αυτό όμως δεν ισχύει για όλες τις περιοχές της χώρας, διότι στις μεν αστικές περιοχές το χάσμα μεταξύ φτωχών και μη φτωχών αυξήθηκε, αλλά στις αγροτικές περιοχές μειώθηκε και στις ημιαστικές παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητο. Γενικά, οι συγγραφείς συμπεραίνουν ότι η οικονομική ανάπτυξη ευνόησε περισσότερο τους μη φτωχούς.²⁸

Οι Καραγιώργας κ.α. (1990) υποστηρίζουν ότι μέχρι το 1974 η Ελλάδα γνώρισε ταχύρυθμη οικονομική ανάπτυξη μέσω της μεταφοράς πληθυσμού από τον χαμηλής παραγωγικότητας αγροτικό τομέα στον υψηλής παραγωγικότητας αστικό τομέα της οικονομίας. Κατά την περίοδο 1967-74 έγινε μία συστηματική προσπάθεια συμπίεσης των εισοδημάτων από εργασία και αύξησης της ανισότητας κυρίως στον αστικό τομέα. Αντίθετα, μετά το 1974

27. Όπως και στη μελέτη του Κανελλόπουλου (1986), είναι πιθανό ότι αυτό μπορεί να αποδοθεί εν μέρει και στις χρησιμοποιούμενες κλίμακες ισοδυναμίας οι οποίες υποθέτουν ότι ενήλικα και ανήλικα έχουν τις ίδιες ανάγκες.

28. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι, όπως επισημαίνουν και οι Καραγιώργας κ.α. (1990), η μέθοδος του Fields (1977) έχει επικριθεί για εσωτερική ασυνέπεια τόσο της λογικής που τη διέπει όσο και των αριθμητικών αποτελεσμάτων στα οποία καταλήγει. βλ. Athlwalia κ.α. (1980), Beckerman και Coes (1980) και Fishlow (1980).

ο συνδυασμός υπερβάλλουσας ζήτησης στην αγορά εργασίας, ανάπτυξης του συνδικαλιστικού κινήματος και η εφαρμογή μέτρων κοινωνικής πολιτικής οδήγησαν σε ουσιαστικές αυξήσεις μισθών, ημερομισθίων και συντάξεων. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν η σχεδόν ολοσχερής εξάλειψη της απόλυτης φτώχειας αλλά, ταυτόχρονα, και μία αύξηση της σχετικής φτώχειας - ουσιαστικά, της ανισότητας - για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Σύμφωνα με τους Καραγιώργα κ.ά. (1990), η κυρίαρχη επιδίωξη των ασκούντων οικονομική πολιτική στο μεγαλύτερο διάστημα της μεταπολεμικής περιόδου ήταν η μεγιστοποίηση του ρυθμού μεγέθυνσης του Ακαθαρίστου Εγχώριου Προϊόντος, χωρίς να δίνεται ιδιαίτερη σημασία σε ζητήματα διανομής του προϊόντος. Η κυρίαρχη αντίληψη ήταν ότι αργά ή γρήγορα θα γινόταν μία διάχυση των οφελών της οικονομικής ανάπτυξης σε όλα τα στρώματα του πληθυσμού (trickle down effect). Όπως υποδεικνύουν οι Καραγιώργα κ.ά. (1990), είναι χαρακτηριστικό αυτής της αντίληψης ότι ακόμα και το σύστημα Κοινωνικής Πρόνοιας που απευθύνεται στα οικονομικά ασθενέστερα τμήματα του πληθυσμού δεν συνδέθηκε ποτέ ρητά με την καταπολέμηση της φτώχειας.

Πιθανότατα, το πλέον πρωτότυπο τμήμα της μελέτης των Καραγιώργα κ.ά. (1990) είναι αυτό που αναφέρεται στις μη εισοδηματικές διαστάσεις του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα. Για τους σκοπούς αυτής της διερεύνησης, τα νοικοκυριά των ΕΟΠ του 1974 και του 1981/82 χωρίζονται σε φτωχά και μη φτωχά με βάση το ύψος της ισοδύναμης κατά κεφαλή καταναλωτικής δαπάνης τους και κατόπιν εξετάζονται οι διαφορές μεταξύ φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών ως προς τα καταναλωτικά τους πρότυπα, τις συνθήκες στέγασης και κατοχής διαρκών καταναλωτικών αγαθών, τα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά τους, τη διαγενεακή επαγγελματική και εκπαιδευτική κινητικότητα τους και τις διαφορές του φάσματος νοσηρότητάς τους. Για τη διερεύνηση του τελευταίου αντικειμένου χρησιμοποιούνται δημοσιεύτα στοιχεία του Υπουργείου Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, ενώ οι διερευνήσεις των υπόλοιπων αντικειμένων στηρίζονται στην ανάλυση των μη εισοδηματικών δεδομένων των ΕΟΠ. Τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης επιβεβαιώνουν ότι υπάρχουν οσοδωρότατες μη εισοδηματικές διαφορές μεταξύ φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών.

Το μέσο καταναλωτικό πρότυπο των φτωχών νοικοκυριών της ΕΟΠ του 1981/82 διαφέρει σημαντικά από αυτό των μη φτωχών νοικοκυριών. Οι διαφορές είναι λιγότερο έντονες στην περίπτωση των ειδών χαμηλής εισοδηματικής ελαστικότητας και περισσότερο έντονη στην περίπτωση ειδών υψηλής εισοδηματικής ελαστικότητας. Επίσης παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ των καταναλωτικών προτύπων των φτωχών νοικοκυριών των αστικών και των αγροτικών περιοχών, καθώς τα πρώτα διαθέτουν υψηλότερο ποσοστό της συνολικής τους δαπάνης για κατοικία ενώ τα δεύτερα για διατροφή, ένδυση, υπόδηση και υγεία. Μεταξύ 1974 και 1981/82 τα καταναλωτικά πρότυπα τόσο των φτωχών όσο και των μη φτωχών νοικοκυριών μεταβλήθηκαν προς την ίδια κατεύθυνση και παρατηρείται μία σμίκρυνση των μεταξύ τους διαφορών.

Σε σχέση με τις συνθήκες διαβίωσης, τα φτωχά νοικοκυριά παρουσιάζονται να έχουν μεγαλύτερη πυκνοκατοίκηση, λιγότερες ανέσεις κατοικίας και λιγότερα διαρκή καταναλωτικά αγαθά από τα μη φτωχά νοικοκυριά. Πιο συγκεκριμένα, οι διαφορές μεταξύ φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών ως προς τις ανέσεις κατοικίας και τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά τους ομαδοποιούνται από τους Καραγιώργα κ.ά. (1990) σε τρεις κατηγορίες: (α) αγαθά όπου δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφορές (τρεχούμενο νερό, ηλεκτρικό, κουζίνα, αποχωρητήριο και ηλεκτρικό ψυγείο), (β) αγαθά όπου παρατηρούνται σημαντικές διαφορές (ζεστό νερό, λουτρό/ντους, τηλεφωνο, ηλεκτρική κουζίνα και πλυντήριο ρούχων) και (γ) αγαθά όπου παρατηρούνται κραυγαλέες διαφορές (αυτοκίνητο, έγχρωμη τηλεόραση, στερεοφωνικό συγκρότημα, καλοριφέρ πετρελαίου και θερμοσυσσωρευτές). Η κατάσταση είναι πολύ χειρότερη στα φτωχά αγροτικά

παρά στα φτωχά αστικά νοικοκυριά. Τέλος, επισημαίνεται ότι αν και σε απόλυτους όρους οι συνθήκες διαβίωσης των φτωχών νοικοκυριών βελτιώθηκαν σημαντικά μεταξύ 1974 και 1981/82, η σχετική τους θέση ως προς τα μη φτωχά νοικοκυριά παρουσίασε μικρή μόνο βελτίωση.²⁹

Σημαντικότερες διαφορές παρατηρούνται επίσης μεταξύ φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών ως προς τη νοσηρότητα ανά αιτία νόσου. Οι φτωχοί εμφανίζονται να έχουν τόσο υψηλότερους δείκτες νοσηρότητας από τους μη φτωχούς όσο και υψηλότερη πιθανότητα θανάτου για όλες τις κατηγορίες νόσων. Αλλα χαρακτηριστικά των φτωχών είναι ότι νοσηλεύονται σε νοσοκομειακά κρεβάτια χαμηλής θέσης και παραμένουν στα νοσοκομεία για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τους μη φτωχούς.³⁰ Όπως και με τις άλλες μη εισοδηματικές όψεις του φαινομένου της φτώχειας που εξετάσθηκαν προηγουμένως, μεταξύ 1974 και 1982 το γενικό επίπεδο υγείας βελτιώθηκε σημαντικά και οι διαφορές μεταξύ φτωχών και μη φτωχών μειώθηκαν αισθητά αν και παρέμειναν σημαντικές.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τμήμα της μελέτης των Καράγιωργα κ.ά. (1990) που αναφέρεται στις εκπαιδευτικές ανισότητες και την επίδραση που ασκούν στη διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα. Όπως επισημάνθηκε επανειλημμένα στην παρούσα επισκόπηση, το επίπεδο φτώχειας των νοικοκυριών με αρχηγό χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου είναι εξαιρετικά υψηλό. Επίσης στο Tsakloglou (1989) το εκπαιδευτικό επίπεδο του αρχηγού του νοικοκυριού είναι ο μόνος από τους εξεταζόμενους παράγοντες που έχει υψηλή συμβολή στη διαμόρφωση του εθνικού επιπέδου ανισότητας τόσο κατά τη μονομεταβλητή όσο και κατά την πολυμεταβλητή διάσπαση της ανισότητας. Αρα η έλλειψη εκπαιδευτικών δυνατοτήτων μπορεί να θεωρηθεί με κάποιο βαθμό βεβαιότητας ως ένας ιδιαίτερα σημαντικός πτωχογόνος παράγοντας. Στη μελέτη των Καράγιωργα κ.ά. (1990) παρουσιάζεται ένα ερμηνευτικό σχήμα του φαύλου κύκλου σωρευτικής αιτιότητας μεταξύ της έλλειψης εκπαιδευτικών δυνατοτήτων και της φτώχειας. Σε αδρές γραμμές, σύμφωνα με αυτό το σχήμα η έλλειψη εισοδηματικών πόρων (φτώχεια) οδηγεί στην πρόωρη διακοπή της εκπαιδευτικής διαδικασίας και την απόκτηση χαμηλής στάθμης εκπαιδευτικού κεφαλαίου από τα παιδιά των φτωχών οικογενειών. Σαν αποτέλεσμα, όταν αυτά τα άτομα εισέρχονται στην αγορά εργασίας ασκούν επαγγέλματα χαμηλής παραγωγικότητας με μικρή ζήτηση και χαμηλές αμοιβές. Η πλειονότητα αυτών των επαγγελματιών απαιτεί χειρωνακτική εργασία, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις οδηγεί σε επιβάρυνση της υγείας των εργαζομένων, σε ακόμα χαμηλότερη παραγωγικότητα και αμοιβή - ενδεχομένως και σε πρόωρη απόσυρση από την αγορά εργασίας - και χαμηλό βιωτικό επίπεδο (φτώχεια). Μία εμπειρική διερεύνηση αυτής της υπόθεσης στο Καράγιωργας κ.ά. (1990) παρέχει σοβαρές ενδείξεις ότι η εκπαιδευτική (αλλά και η επαγγελματική) ανισότητα μεταβιβάζεται διαγενεακά.³¹ Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τη διατήρηση των εισοδηματικών

29. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι τα αποτελέσματα αυτού του τμήματος της μελέτης των Καράγιωργα κ.ά. (1990) παρουσιάζουν αρκετά μη φτωχά νοικοκυριά να μη διαθέτουν στοιχειώδεις ανέσεις όπως τρεχούμενα νερά και μέσα θέρμανσης. Αυτό το εύρημα φανερώνει πόσο επιτακτική είναι η ανάγκη να προχωρήσουμε από μονοδιάστατους σε πολυδιάστατους ορισμούς της γραμμής φτώχειας.

30. Αυτό σφειλίζεται σε κάποιο βαθμό και στο ότι πολλοί φτωχοί πάσχουν από ψυχικές διαταραχές οι οποίες απαιτούν μακρά νοσηλεία.

31. Η διερεύνηση αυτής της υπόθεσης γίνεται με βάση τα στοιχεία εκπαίδευσης και επαγγέλματος των μελών των νοικοκυριών των ΕΟΠ. Αυτό όμως δημιουργεί ένα σοβαρότατο πρόβλημα αντιπροσωπευτικότητας, γιατί πολλά παιδιά εγκαταλείπουν το νοικοκυριό των γονέων τους και δημιουργούν δικό τους νοικοκυριό μόλις αποκτήσουν οικονομική ανεξαρτησία και πριν δημιουργήσουν δική τους οικογένεια. Κατά τεκμήριο, αυτά είναι τα παιδιά με την καλύτερη εκπαίδευση και επαγγελματική θέση και το υψηλότερο εισόδημα. Αρα η εξέταση της παραπάνω υπόθεσης από τους Καράγιωργα κ.ά. (1990) γίνεται σε ένα "κόλουρο δείγμα" (Truncated sample) και τα αποτελέσματα της ανάλυσής τους πρέπει να ερμηνευθούν με αυτή την επιφύλαξη.

ανισοτήτων και, κατ' επέκταση, της σχετικής φτώχειας παρά τη γενικευμένη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου διαχρονικά. Λαμβάνοντας υπόψη το ότι παρά τη δια νόμου θέσπιση της αρχικά εξάχρονης και κατόπιν εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αρκετά παιδιά (κυρίως φτωχών οικογενειών) δεν τελειώνουν ούτε το δημοτικό σχολείο³² οι Καράγιωργας κ.α. (1990) υποστηρίζουν ότι η εφαρμογή κατάλληλης εκπαιδευτικής πολιτικής αποτελεί μία αναγκαία αλλά όχι και ικανή συνθήκη για την άμβλυνση της διαγενεακής μεταβίβασης της εκπαιδευτικής και εισοδηματικής ανισότητας και την καταπολέμηση της (σχετικής) φτώχειας.

Η δημοσίευτη μελέτη των Loizides και Giachalis (1991) μπορεί, κατά κάποιο τρόπο, να θεωρηθεί ως προέκταση της μελέτης των Καράγιωργα κ.α. (1990). Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται σ' αυτή τη μελέτη είναι τα στοιχεία της ΕΟΠ του 1981/82 που χρησιμοποιούνται στο Καράγιωργας κ.α. (1990) για τη διερεύνηση των εισοδηματικών διαστάσεων της φτώχειας (σε ότι αφορά τον ορισμό της καταναλωτικής δαπάνης, τις κλίμακες ισοδυναμίας και τη γραμμή φτώχειας). Οι συγγραφείς της μελέτης υποστηρίζουν ότι η μετρούμενη καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών είναι ένας ατελής δείκτης της ευημερίας τους και επιχειρούν μία πιθανοθεωρητική προσέγγιση (probabilistic approach) του εντοπισμού των παραγόντων που επηρεάζουν την πιθανότητα ενός νοικοκυριού να βρεθεί κάτω από τη γραμμή φτώχειας. Γι' αυτό το σκοπό χρησιμοποιούν ανάλυση probit και υποθέτουν ότι η πιθανότητα ενός νοικοκυριού να καταταγεί ως φτωχό είναι ένα τυχαίο γεγονός που εξαρτάται από την ταυτόχρονη επίδραση μιας σειράς κοινωνικοοικονομικών και δημογραφικών παραγόντων. Οι παράγοντες που επιλέγονται και συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυσή τους είναι το μέγεθος και η περιοχή κατοικίας του νοικοκυριού καθώς και η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, η θέση στην εργασία και η οικογενειακή κατάσταση του αρχηγού του νοικοκυριού. Επίσης συμπεριλαμβάνονται και μία σειρά παραγόντων αλληλεπίδρασης (interaction effects). Αν και το υπόδειγμά τους έχει μικρή ερμηνευτική ικανότητα (R^2 λιγότερο από 10%), η ανάλυσή τους οδηγεί σε ορισμένα ενδιαφέροντα (αν και αναμενόμενα) συμπεράσματα. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυσή τους δείχνει ότι η πιθανότητα να καταταγεί ένα νοικοκυριό ως φτωχό αυξάνει κατά ένα ποσοστό στατιστικά σημαντικό όταν το νοικοκυριό ζει σε αγροτική περιοχή, είναι μεγάλο σε μέγεθος, και όταν ο αρχηγός του νοικοκυριού είναι άνω των 65 ετών ή έχει χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Αντίθετα, η πιθανότητα να καταταγεί ένα νοικοκυριό ως φτωχό μειώνεται στατιστικά σημαντικά όταν το νοικοκυριό κατοικεί σε αστική περιοχή, έχει μικρό μέγεθος, αρχηγό με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, ηλικίας 45-64 ετών ή συνταξιούχο ηλικίας κάτω των 65 ετών, εργοδότη ή αυτοαπασχολούμενο στον αστικό τομέα της οικονομίας. Η οικογενειακή κατάσταση του αρχηγού δεν φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά τον κίνδυνο φτώχειας. Σε γενικές γραμμές, αυτά τα συμπεράσματα επιβεβαιώνονται και όταν η ίδια ανάλυση εφαρμόζεται σε τρεις επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες: νοικοκυριά με αρχηγό μισθωτό ή ημερομίσθιο, αυτοαπασχολούμενο του αστικού τομέα και αγρότη.

Οι μελέτες των Μπούζα (1990) και Kanelloropoulos (1991) διαφέρουν από τις προηγούμενες μελέτες διότι ενώ πραγματεύονται ποσοτικές όψεις του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα, δεν καλύπτουν ολόκληρο τον πληθυσμό της χώρας. Η μελέτη του Μπούζα χρησιμοποιεί τα ομαδοποιημένα στοιχεία ετήσιου καθαρού εισοδήματος (εισόδημα μετά από άμεσους φόρους, κρατήσεις κοινωνικής ασφάλισης και μεταβιβαστικές πληρωμές) για το 1984 που περιέχονται στη δημοσίευση των Καράγιωργα, Κασσιμάτη και Πανταζίδη (1988), η οποία καλύπτει μόνο την Περιφέρεια Πρωτευούσης. Ως μονάδα αναφοράς

32. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι αν και η στοιχειώδης εκπαίδευση θεωρείται υποχρεωτική από το 1911, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1971 το 32,2% του πληθυσμού δεν είχε τελειώσει το δημοτικό σχολείο [Καράγιωργας κ.α. (1990, σελ. 402)]. Ανάλογες ενδείξεις παρέχουν και οι ΕΟΠ.

χρησιμοποιείται το νοικοκυριό, οι κλίμακες ισοδυναμίας είναι αυτές που χρησιμοποιούνται και από τους Κανελλόπουλο (1986) και Καραγιώργα κ.α. (1990) - 1.00 για τον αρχηγό του νοικοκυριού, 0.70 για τα υπόλοιπα μέλη - και η γραμμή φτώχειας ορίζεται ίση με το 50% του μέσου ισοδύναμου εισοδήματος. Η ανάλυση της μελέτης βασίζεται σε τρεις δείκτες: το ποσοστό φτώχειας, το αναλογικό χάσμα φτώχειας και το δείκτη του Sen. Εκτιμάται ότι το 18.9% των νοικοκυριών του δείγματος στα οποία διέμενε το 22.5% του πληθυσμού είχαν εισόδημα μικρότερο από τη γραμμή φτώχειας, ενώ το αναλογικό χάσμα εισοδήματος υπολογίζεται σε 3.1% του συνολικού εισοδήματος. Η μόνη διαθέσιμη μεταβλητή με βάση την οποία επιχειρείται η μέτρηση και η διάσπαση της φτώχειας είναι το μέγεθος του νοικοκυριού. Και οι τρεις δείκτες δείχνουν μία αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στο μέγεθος του νοικοκυριού και το επίπεδο φτώχειας. Οι τιμές των δεικτών λαμβάνουν τιμές περίπου διπλάσιες του εθνικού μέσου όρου στα νοικοκυριά με 5 και 6 ή περισσότερα άτομα. Όπως επισημάνθηκε και κατά την επισκόπηση άλλων μελετών που χρησιμοποιούν τις ίδιες κλίμακες ισοδυναμίας, είναι πιθανό ότι αυτό το αποτέλεσμα δεν αντανακλά μόνο τη σχετικά δυσμενέστερη θέση των πολυμελών νοικοκυριών, αλλά οφείλεται και στο ότι οι χρησιμοποιούμενες κλίμακες ισοδυναμίας υποθέτουν ότι υπάρχουν πολύ μικρές οικογενειακές οικονομίες κλίμακας.

Η αδημοσίευτη μελέτη του Κανελλόπουλου (1991) χρησιμοποιεί τα στοιχεία εισοδήματος των ΕΟΠ του 1974 και του 1981/82, και αν και δίνει ορισμένες εκτιμήσεις για το επίπεδο φτώχειας του συνόλου του πληθυσμού, επικεντρώνει την ανάλυσή της κυρίως στους ηλικιωμένους. Για την ακρίβεια, η μελέτη αυτή εξετάζει το επίπεδο ευημερίας των μελών των νοικοκυριών με αρχηγό ηλικίας άνω των 60 ετών.³³ Ο ορισμός του εισοδήματος και οι κλίμακες ισοδυναμίας που χρησιμοποιούνται είναι ίδιοι με αυτούς που χρησιμοποιούνται στο Κανελλόπουλος (1986), όμως για την επιλογή της γραμμής φτώχειας χρησιμοποιείται η μέθοδος του Beckerman (1979). Και στις δύο ΕΟΠ το μέσο ισοδύναμο εισόδημα της ομάδας των μελών των νοικοκυριών με ηλικιωμένο αρχηγό είναι αρκετά καλύτερο του εθνικού μέσου όρου, η ανισότητα μεταξύ των μελών της ομάδας υψηλότερη του εθνικού επιπέδου ανισότητας και το επίπεδο φτώχειας της αρκετά υψηλότερο απ' ό,τι στο σύνολο του πληθυσμού. Το επίπεδο φτώχειας μετράται με το ποσοστό φτώχειας, το χάσμα φτώχειας, το δείκτη του Sen και δύο παραλλαγές του που προτείνονται από τον Anand (1977). Σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο, το ποσοστό φτώχειας στο σύνολο του πληθυσμού ήταν 27.7% το 1974 και 20.7% το 1981/82.³⁴ Τα αντίστοιχα ποσοστά για την ομάδα των νοικοκυριών με ηλικιωμένο αρχηγό ήταν 36.9% και 32.4%. Η ανάλυσή του δείχνει ότι μεταξύ των νοικοκυριών με ηλικιωμένο αρχηγό, ο κίνδυνος φτώχειας είναι υψηλότερος στις αγροτικές περιοχές, στα νοικοκυριά με αρχηγό χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, στα νοικοκυριά με αρχηγό ηλικίας άνω των 75 ετών, στα νοικοκυριά με αρχηγό γυναίκα (ιδιαίτερα το 1974) και αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στο σύνολο του πληθυσμού, στα μονομελή και διμελή νοικοκυριά. Επίσης επισημαίνεται ότι στα νοικοκυριά όπου ο (ηλικιωμένος) αρχηγός εργάζεται, ο κίνδυνος φτώχειας είναι σχετικά χαμηλός (ιδιαίτερα το 1974), ενώ αντίθετα στα νοικοκυριά όπου ο αρχηγός είναι συνταξιούχος ή άνεργος ο κίνδυνος φτώχειας είναι πολύ υψηλός. Σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο τόσο η σχετική όσο και η απόλυτη θέση αυτής της ομάδας βελτιώθηκε

33. Κατ' αυτό τον τρόπο αποκλείονται από το δείγμα οι ηλικιωμένοι που ζουν σε νοικοκυριά με μη ηλικιωμένο αρχηγό και συμπεριλαμβάνονται σ' αυτό οι μη ηλικιωμένοι που ζουν σε νοικοκυριά με ηλικιωμένο αρχηγό.

34. Το αναλογικό χάσμα εισοδήματος για το σύνολο του πληθυσμού το 1974 και το 1981/82 εκτιμάται σε 4.99% και 3.09% του συνολικού εισοδήματος αντίστοιχα. Αν και οι εκτιμήσεις του ποσοστού φτώχειας δε διαφέρουν ουσιαστικά, η εκτίμηση του αναλογικού χάσματος εισοδήματος για το 1974 είναι πολύ διαφορετική από την αντίστοιχη εκτίμηση του ίδιου συγγραφέα (10.67%) χρησιμοποιώντας τα ίδια στοιχεία, τις ίδιες κλίμακες ισοδυναμίας αλλά διαφορετική γραμμή φτώχειας [Κανελλόπουλος (1986)].

αισθητά μεταξύ 1974 και 1981/82, κυρίως σαν αποτέλεσμα της επέκτασης της ασφαλιστικής κάλυψης των μελών της και της αύξησης του ύψους των συντάξεων.³⁵

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της Eurostat (1990) *Poverty in figures: Europe in the early 1980s*. Αυτή η μελέτη συντάχθηκε στα πλαίσια του Δευτέρου Προγράμματος Καταπολέμησης της Φτώχειας της ΕΟΚ και βασίζεται στα στοιχεία καταναλωτικών δαπανών των ΕΟΠ όλων των κρατών-μελών της ΕΟΚ (εκτός του Λουξεμβούργου) γύρω στο 1980. Για την Ελλάδα χρησιμοποιούνται τα στοιχεία της ΕΟΠ του 1981/82. Ο ορισμός της καταναλωτικής δαπάνης που χρησιμοποιείται περιλαμβάνει τόσο τις πραγματικές όσο και τις τεκμαρτές δαπάνες κατανάλωσης, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις ο ορισμός αυτός διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα λόγω θεσμικών διαφορών ή μεθόδου συλλογής των στοιχείων. Οι χρησιμοποιούμενες κλίμακες ισοδυναμίας είναι 1.00 για τον αρχηγό του νοικοκυριού, 0.70 για τα υπόλοιπα ενήλικα μέλη και 0.50 για τα ανήλικα μέλη. Δύο ειδών γραμμές φτώχειας χρησιμοποιούνται εθνικές και κοινοτικές, ίσες με το 40% και 50% της μέσης ισοδύναμης εθνικής ή κοινοτικής δαπάνης. Για τις κοινοτικές γραμμές φτώχειας λαμβάνεται πρόνοια ώστε αυτές να εκφραστούν σε ισοτιμίες κοινής αγοραστικής δύναμης (*purchasing power parities*). Ως δείκτης φτώχειας χρησιμοποιείται το ποσοστό φτώχειας. Χρησιμοποιώντας τις εθνικές γραμμές φτώχειας εκτιμάται ότι το 12.2% και το 21.5% του πληθυσμού της Ελλάδας είχαν κατανάλωση μικρότερη του 40% και 50% του εθνικού μέσου όρου, αντίστοιχα.³⁶ Ως ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας εντοπίζονται οι ίδιες ομάδες που εντοπίζονται και στις υπόλοιπες μελέτες που χρησιμοποιούν τα στοιχεία της ΕΟΠ του 1981/82: νοικοκυριά με 6 ή περισσότερα μέλη και νοικοκυριά με αρχηγό αγρότη, άτομο που δεν τελείωσε το δημοτικό σχολείο ή ηλικίας άνω των 65 ετών. Το πλέον ενδιαφέρον τμήμα της μελέτης είναι εκείνο όπου χρησιμοποιούνται κοινοτικές γραμμές φτώχειας. Χρησιμοποιώντας ως γραμμή φτώχειας το 40% και το 50% της μέσης κατανάλωσης της ΕΟΚ εκτιμάται ότι το 17.0% ή το 28.9% του πληθυσμού της Ελλάδας ζούσαν σε συνθήκες φτώχειας. Αυτά τα ποσοστά είναι σημαντικά υψηλότερα του κοινοτικού μέσου όρου - 9.7% και 16.7%, αντίστοιχα - και υψηλότερα των αντίστοιχων ποσοστών όλων των υπόλοιπων κρατών-μελών της ΕΟΚ εκτός από την Πορτογαλία και την Ισπανία. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, στις αρχές της δεκαετίας του 1980 στην Ελλάδα ζούσε το 5.32% ή 5.26% των φτωχών της ΕΟΚ, ενώ η αντίστοιχη πληθυσμιακή μερίδα της χώρας μας ήταν μόνο 3.04%. Επίσης, στο Eurostat (1990) επισημαίνεται ότι το ποσοστό φτώχειας των ηλικιωμένων (άτομα ηλικίας άνω των 65 ετών) είναι πολύ υψηλότερο του εθνικού ποσοστού φτώχειας, ενώ αντίθετα με τις περισσότερες χώρες της ΕΟΚ, στην Ελλάδα το ποσοστό φτώχειας των παιδιών είναι μικρότερο του εθνικού μέσου όρου.

3. Συμπεράσματα

Είναι, λοιπόν, δυνατή η κατασκευή "πορτραίτων" φτωχών ατόμων στην Ελλάδα στη βάση αυτών που αναφέρθηκαν παραπάνω; Αν και με ορισμένες επιφυλάξεις, σε γενικές γραμμές η απάντηση είναι καταφατική. Κατ' αρχάς, σχεδόν πάντα το φτωχό άτομο στην Ελλάδα ζει σε νοικοκυριό με αρχηγό χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου (άτομο που δεν ολοκλήρωσε τη

35. Μεταξύ 1974 και 1981/82 το ποσοστό του εισοδήματος που προερχόταν από συντάξεις στα φτωχά νοικοκυριά με αρχηγό ηλικιωμένο άτομο αυξήθηκε από 29.40% σε 48.72% [Κανελλοπούλος (1991, σελ. 42)].

36. Τα αντίστοιχα ποσοστά των νοικοκυριών ήταν 11.6% και 20.5%.

στοιχειώδη εκπαίδευση ή το πολύ είναι απόφοιτος δημοτικού σχολείου). Αν ο αρχηγός του φτωχού νοικοκυριού εργάζεται, συνήθως ζει σε αγροτική περιοχή, είναι γεωργός ή κτηνοτρόφος και έχει πολυμελές νοικοκυριό. Αντίθετα, αν ο αρχηγός του νοικοκυριού δεν εργάζεται είναι πολύ πιθανό ότι είναι συνταξιούχος, απόμαχος αγρότης ή, εναλλακτικά, συνταξιούχος εργάτης ή υπάλληλος. Ζει μόνος του ή με τη σύζυγό του και σε αρκετές περιπτώσεις είναι πολύ ηλικιωμένος (πάνω από 70 ετών). Αυτή είναι, σε αδρές γραμμές η εικόνα των μεγάλων θυλάκων φτώχειας που μας δίνουν οι εμπειρικές διερευνήσεις του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα. Οι επιφυλάξεις που εκφράστηκαν προηγούμενως απορρέουν από το ότι η συντριπτική πλειοψηφία των επισκοπούμενων μελετών χρησιμοποιεί τα ίδια στοιχεία, δηλαδή τα στοιχεία των ΕΟΠ και ιδιαίτερα τα στοιχεία καταναλωτικών δαπανών τους. Σαν αποτέλεσμα, δεν υπάρχει διασταύρωση των αποτελεσμάτων αυτών των μελετών με μετρήσεις του επιπέδου φτώχειας προερχόμενες από μελέτες που χρησιμοποιούν στοιχεία άλλων πηγών. Αν και οι ΕΟΠ είναι πολύ καλές πηγές πληροφοριών για εμπειρικές διερευνήσεις του φαινομένου της φτώχειας, είναι πιθανό ότι το μικρό τμήμα του πληθυσμού που δεν καλύπτεται από αυτές αποτελείται από ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας (άστεγοι, λαθρομετανάστες, νομάδες, άτομα που διαμένουν σε οίκους ευγηρίας, άσυλα κ.λπ.). Αρα, είναι ενδεχόμενο οι υπάρχουσες μελέτες να μη δίνουν μία πλήρη εικόνα της φτώχειας στην Ελλάδα.

Οι μελέτες που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο τμήμα χρησιμοποιούν στοιχεία της δεκαετίας του 1970 ή των αρχών της δεκαετίας του 1980. Αν και τα στοιχεία της ΕΟΠ του 1987/88 είναι πλέον διαθέσιμα, καμία δημοσιευμένη ή αδημοσίευτη μελέτη φτώχειας που να χρησιμοποιεί αυτά τα στοιχεία δεν έχει περιέλθει στην αντίληψή μας μέχρι τώρα.³⁷ Επομένως, παρουσιάζει ενδιαφέρον η διατύπωση ορισμένων εικασιών σχετικά με την εξέλιξη της φτώχειας στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 (και κατά τα δύο πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990) το κατά κεφαλή εισόδημα και η κατά κεφαλή κατανάλωση αυξήθηκαν με ρυθμό σχεδόν μηδενικό. Επίσης, σ' αυτό το διάστημα το ποσοστό ανεργίας ανήλθε σε επίπεδα πρωτοφανή για τη μεταπολεμική περίοδο. Στις αρχές της δεκαετίας ελήφθησαν ορισμένα μέτρα με έντονο αναδιανεμητικό χαρακτήρα (επέκταση συνταξιοδοτικής κάλυψης σε όλο σχεδόν τον πληθυσμό, σημαντική αύξηση των κατώτατων μισθών και ημερομισθίων, κ.λπ.) τα οποία συνετέλεσαν στην αισθητή πτώση του επιπέδου φτώχειας ακόμα και κατά τη διάρκεια της ΕΟΠ του 1981/82, όπως αναφέρθηκε προηγούμενως. Εν μέρει και λόγω των επιπτώσεων ορισμένων από αυτά τα μέτρα αλλά κυρίως λόγω άλλων εξωγενών προς την παρούσα ανάλυση παραγόντων, στα αμέσως επόμενα χρόνια παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα και πτώση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας τα οποία οδήγησαν σε δύο περιόδους σταθεροποιητικών προγραμμάτων (1986-87 και 1990-91). Στο ενδιάμεσο διάστημα (1988-89) ακολουθήθηκε μία χαλαρή νομισματική και, κυρίως, δημοσιονομική πολιτική. Στο πλαίσιο των προγραμμάτων σταθεροποίησης, μισθοί, ημερομίσθια και συντάξεις γνώρισαν σημαντική μείωση σε πραγματικούς όρους. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, στον μη αστικό τομέα της οικονομίας, οι αγρότες άρχισαν σταδιακά να πληρώνονται για τα προϊόντα τους σε τιμές της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) της ΕΟΚ, οι οποίες ήταν πολύ υψηλότερες των αντίστοιχων εθνικών τιμών. Σαν αποτέλεσμα, το αγροτικό εισόδημα γνώρισε σημαντική αύξηση για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα της δεκαετίας του 1980.

Ο συνδυασμός όλων αυτών των αντιφατικών παραγόντων κάνει τη διατύπωση εικασιών σχετικά με την εξέλιξη της φτώχειας μετά το 1982 εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση. Ως προς

37. Εξαιρεση αποτελεί η μελέτη που εκπόνησε η ΕΣΥΕ για λογαριασμό της Eurostat (NSSG (1990)).

τη σχετική φτώχεια, μπορεί να παρατηρηθεί ότι οι περισσότερες από τις μεταβολές που μόλις αναφέρθηκαν είναι πιθανό ότι οδήγησαν σε αύξηση της ανισότητας. Κατ'επέκταση μπορούμε να υποθέσουμε ότι οδήγησαν και σε άνοδο της σχετικής φτώχειας σε επίπεδα ελαφρά υψηλότερα από αυτά του 1981/82. Εκείνο που μπορεί να εικασθεί με λιγότερες επιφυλάξεις είναι ότι στο μέτωπο της μεταβολής της φτώχειας σε απόλυτους όρους μάλλον δεν πρέπει να αναμένονται θεαματικές μεταβολές, ανάλογες με αυτές που σημειώθηκαν μεταξύ των ΕΟΠ του 1974 και του 1981/82. Αν η υπόθεση ότι η σχετική φτώχεια γνώρισε μικρή άνοδο είναι σωστή, ενώ το κατά κεφαλή εισόδημα και η κατά κεφαλή κατανάλωση αυξήθηκαν με πολύ χαμηλούς ρυθμούς, τότε πρέπει να συμπεράνουμε ότι και σε απόλυτους όρους το επίπεδο φτώχειας έμεινε σταθερό ή αυξήθηκε ελαφρά κατά την περίοδο 1982-1991. Τέλος, είναι πολύ πιθανό ότι σαν συνέπεια των παραπάνω εξελίξεων αλλά και άλλων δημογραφικών και μακροοικονομικών παραγόντων, η συμβολή των αγροτικών νοικοκυριών στη διαμόρφωση του εθνικού επιπέδου φτώχειας μειώθηκε κατά την τελευταία δεκαετία ενώ αυξήθηκε αντίστοιχα η συμβολή των συνταξιούχων. Επίσης, κατά την ίδια περίοδο πρέπει να αυξήθηκε σημαντικά η συμβολή των ανέργων, των ατόμων υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, των ολιγομελών νοικοκυριών αλλά και των μεταναστών (επαναπατριζομένων Ελλήνων και κυρίως, αλλοδαπών).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση :

- Ahlwalia, M.S., Dulloy, J.H., Pyatt, G. και Srinivasan T.N. (1980). *Who benefits from economic development? Comment*, American Economic Review 70, σελ. 242-245.
- Anand, S. (1977). *Aspects of poverty in Malaysia*, Review of Income and Wealth 23, σελ. 1-16.
- Beckerman, W. (1978). *Estimates of poverty in Italy in 1975*, World Employment Programme 2-23 Working Paper No 70.
- Beckerman, W. (1979). *Estimates of poverty in Greece, 1974*, World Employment Programme 2-23 Working Paper No 80.
- Beckerman, P. και Coes, D. (1980). *Who benefits from economic development? Comment*, American Economic Review 70, σελ. 246-49.
- Carantinos, D.T. (1981). *Aspects of income and wealth distribution in Greece*, Διδακτορική Διατριβή, Strathclyde University, U.K.
- Clark, S., Hemming, R. και Ulph, D.T. (1981). *On indices for the measurement of poverty*, Economic Journal 91, σελ. 515-526.
- Deaton, A.S. και Muellbauer, J. (1980). *Economics and consumer behavior*, Cambridge University Press, New York.
- Eurostat, (1990). *Poverty in figures: Europe in the early 1980s*, Eurostat, Theme 3, Series C, Luxembourg.
- Fields, G.S. (1977). *Who benefits from economic development? A reexamination of Brazilian growth in the 1960s*, American Economic Review 67, σελ. 570-582.
- Fishlow, A. (1980). *Who benefits from economic development? Comment*, American Economic Review 70, σελ. 250-256.
- Foster, J.E., Greer, J. και Thorbecke, E. (1984). *A class of decomposable poverty measures*, Econometrica 52, σελ. 761-766.

- Haddad, L. και Kanbur, S.M.R. (1990) *How serious is the neglect of intra-household inequality?*, *Economic Journal* 100, σελ. 866-881.
- Kanellopoulos, C.N. (1991). *Income and poverty of Greek elderly*, Αθήνα (αδημοσίευτη μελέτη).
- Loizides, I. και Giahalis, V. (1991). *Poverty profiles in Greece: A probabilistic approach*, *Greek Economic Review* (υπό δημοσίευση).
- National Statistical Service of Greece (NSSG). (1990) *Study on thresholds of low income*, Athens.
- OECD. (1976). *Public expenditure on income maintenance programmes*, *Studies in Resource Allocation* No 3, OECD, Paris.
- Sen, A.K. (1976). *Poverty: An ordinal approach to measurement*, *Econometrica* 44, σελ. 219-231.
- Thon, D. (1979). *On measuring poverty*, *Review of Income and Wealth* 25, σελ. 429-439.
- Tsakoglou, P. (1988a). *Aspects of inequality and poverty in Greece: 1974, 1982*, Διδακτορική Διατριβή, University of Warwick, U.K.
- Tsakoglou, P. (1988b). *A family of decomposable poverty indices*, University of Bristol, Department of Economics Discussion Paper No 88/195.
- Tsakoglou, P. (1989). *Measurement, decomposition and inter-temporal change in inequality: Greece 1974, 1982*, University of Bristol, Department of Economics, Discussion Paper No 89/227 (τμήματα της μελέτης πρόκειται να δημοσιευθούν στα περιοδικά: *Journal of Development Economics* και *Bulletin of Economic Research*).
- Tsakoglou, P. (1990a). *Aspects of poverty in Greece*, *Review of Income and Wealth* 36, σελ. 381-402.
- Tsakoglou, P. (1991). *Estimation and comparison of two simple models of equivalence scales for the cost of children*, *Economic Journal* 101, σελ. 343-357.

Ελληνική :

- Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΟΚ), (1982). Τελική Έκθεση από την Επιτροπή προς το Συμβούλιο για το πρώτο πρόγραμμα πειραματικών προγραμμάτων και μελετών για την καταπολέμηση της φτώχειας, Βρυξέλλες.
- ΕΣΥΕ, (1977). *Ερευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974*, Τόμος Α, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ, (1978). *Ερευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974*, Τόμος Β, Αθήνα.
- Καβουριάρης, Μ. (1983). *Ερμηνευτικό σχήμα για την ανάλυση της φτώχειας στην Ελλάδα*, *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων* 4, σελ. 282-302.
- Κανελλόπουλος, Κ.Ν. (1986). *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί παράγοντες*, *Επιστημονικές Μελέτες* No 22, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Μελετών, Αθήνα.
- Καράγιωργας, Σ., Κασμάτης, Κ. και Πανταζίδης, Ν. (1988), *Ερευνα για τη σύνθεση και την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα*. Μέρος πρώτο: Αποτελέσματα για την Περιοχή της Πρωτεύουσας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.
- Καράγιωργας, Σ., Γεωργακόπουλος, Θ., Καραντίνος, Δ., Λοϊζίδης, Γ., Μπούζας, Ν., Υφαντόπουλος, Γ. και Χρυσάκης, Μ. (1990), *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.

- Καραντινός, Δ. (1985). *Η κατάσταση της φτώχειας στην Ελλάδα*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 56, σελ. 186-192.
- Μπαμπανάσης, Σ. (1981). *Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 42-43, σελ. 110-144.
- Μπαμπανάσης, Σ. (1983). *Η διαδικασία εξάλειψης της φτώχειας στην Ελλάδα*, Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων 4, σελ. 303-313.
- Μπούζας, Ν. (1990). *Η φτώχεια στην Περιοχή της Πρωτεύουσας το 1984*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 73Α, σελ. 162-181.
- Τσακλόγλου, Π. (1990). *Μερικά μεθοδολογικά προβλήματα σχετικά με τη μέτρηση της φτώχειας*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 73Α, σελ. 79-105.